Iran Local Histories Open Access

Autumn & Winter (٢٠٢٦) ١٤(١): ١-٢٦
DOI: ١٠,٣٠٤٧٣/lhst.٢٠٢٦,٧٣٤١٣,٢٩٧٠

ORIGINAL ARTICLE

Rural Life and the Issue of Ownership in Gilan during the Qajar Era

Zoleykha Ghaffari Roodsari[١*], Mahdi Ebadi[٢]

١. Ph.D. in Islamic History, the International University of Islamic Religions, Tehran, Iran.
٢. Associate professor. Department of History and civilization of Islamic Nations, Payame Noor University, Tehran, Iran.

Correspondence:
Zoleykha Ghaffari Roodsari

Email:
zolykhaghaffari@gmail.com

Received: ١٢ Jan ٢٠٢٥
Accepted: ١٥ Apr ٢٠٢٥

ABSTRACT

Rural life and the issue of ownership in Gilan during the historical periods prior to the Qajar era followed at rajectory similar to that of other regions in Iran. However, during the Qajar period, due to the expansion of international relations, new economic dynamics emerged within Iranian society compared to earlier times. Given that Gilan was considered a border province, these transformations manifested more significantly in rural life and land ownership within this region, Accordingly, this article, relying on the method of historical studies based on documents and using archival documents, has addressed these changes in the context of rural life, including the issue of land ownership, the expansion of private property, and the results of those changes in rural life in the Qajar era. According to the findings of this study, due to the existence of fertile land and favorable geographical location of Gilan during the Qajar era, domestic and foreign traders paid special attention to this area. Due to this attention, foreign traders took advantage ofthe political turmoil and weakness of the central government of Iran to seize the agricultural and rural lands of Gilan to produce products needed by global markets. One of the important factors influencing the change in the mindset of the local people and villagers regarding private property was the sale of the Khalsa properties of Gilan by Naser al-Din Shah. This action intensified the presence of influential individuals and Iranian businessmen, as well as nationals of foreign countries, in the villages of Gilan as landowners. Along with these changes, the issue of ownership and land tenure acquired new and different dimensions and popularized the idea of private ownership in the villages of the province of Gilan, which was accompanied by different results regarding ownership of its fertile lands compared to the past.

KEYWORDS

Qajar era Iran, Gilan during the Qajar period, Gilan villages, private ownership, farmers.

How to cite
Ghaffari Roodsari, Z. & Ebadi, M. (٢٠٢٦). Rural Life and the Issue of Ownership in Gilan during the Qajar Era. *Iran Local Histories*, ١٤(١), ١-٢٦. (DOI: ١٠,٣٠٤٧٣/lhst.٢٠٢٦,٧٣٤١٣,٢٩٧٠)

Copyright © ٢٠٢٦ The Authors. Published by Payame Noor University.
This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial ٤,٠ International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/٤,٠/). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Extended Abstract

Rural Life and the Issue of Ownership in Gilan during the Qajar Era

Introduction

The transformations of the Nāser al-Din period (١٢٦٤–١٣١٣ AH / ١٨٤٨–١٨٦٩ CE), centered on two factors—"Iran's integration into foreign trade" and "the occurrence of droughts"—brought significant changes to the economic system and, consequently, the structure of land ownership in Iran .To overcome the crisis of revenue shortfalls and rising debts, the government put the sale of crown (khāleseh) lands to local landlords and landowners on its agenda.

Guilan, due to its extensive agricultural lands, was also considered crown (khāleseh) property; consequently, Nāser al-Din Shah Qajar sold many agricultural lands in the villages of Gilan to influential Iranian figures.

From that point onward, following developments in the West and the global system, Gilan came to be recognized as the "gateway to Europe." This status paved the way for extensive entry of domestic and foreign merchants into Gilan to participate in the production of goods needed for global markets and their export, while simultaneously fueling competition among them to acquire more land in the villages of Guilan.

Theoretical foundations

This situation created a new issue for the Qajar government, which can be referred to as the problem of foreign subjects' ownership of land in Guilan. The present study aims to examine the process of the growth of private ownership in Guilan, focusing on the villagers of this region during the Qajar era in Iran. It should be noted that, in addressing this discussion, issues such as the efforts of foreign nationals to acquire agricultural lands and the policies of the Qajar government in response to these developments will also be considered.

Research method

In this study, using a historical approach and a descriptive-analytical method, rural life and the issue of land ownership in Guilan during the Qajar era are examined, along with the efforts of foreign merchants and governments to assist their nationals in acquiring properties in Guilan through various means, as well as the measures taken by the Qajar government to prevent such actions.

It is important to note that examining the reasons and factors behind the sale or lease of rural lands by Guilan landowners to domestic and foreign subjects, and its consequences for the villagers of Guilan, can also illuminate a significant part of the challenges faced by the Qajar government during this period of Iranian history. Nevertheless, in the formal written sources, little attention has been paid to the issues and problems related to the sale or lease of properties in the villages of Gilan by landowners during this period.

Therefore, historical documents from the Qajar period, and specifically archival sources related to the issue of land ownership by domestic and foreign subjects during this time, can provide valuable guidance for examining this topic and its associated issues. Accordingly, an effort has been made to examine rural life and the issue of land ownership in Guilan during the Qajar era based on archival documents as well as some primary sources.

Conclusions

This study revealed that in Guilan, villagers, like those in other provinces of Iran, did not own the land and mostly worked on agricultural lands belonging to the Shah, princes, governors, religious scholars, and local elites. During the harvest season, the produce was divided among them according to their roles as cultivators, farmers, and landowners.

Although during the reign of Nāser al-Din Shah Qajar, private ownership in Guilan expanded compared to previous periods through the sale of lands by the Shah, the villagers of this region not only did not become landowners themselves, but remained part of the land, to the extent that when a village or its agricultural lands were sold or leased to another person, they became tenants of the new landowner.

In this context, the opportunity for foreign nationals to acquire land further exacerbated the problems of Gilan's villagers, becoming a serious issue both for the rural population and for the Qajar government. Although the Qajar government took measures to prevent land ownership by foreign nationals, due to the weakness of Iran's central government in dealing with foreign powers, these measures were not very effective in addressing the problems of Guilan's villagers.

In this context, although the expansion of communication facilities between rural and urban areas led to the creation of new occupations in the villages of Guilan during this period and brought considerable prosperity, the continued lack of proper paved roads left rural areas vulnerable to threats from bandits, robbers, and marauding tribes. In light of this, it can be said that during this period, the villages of Guilan experienced noticeable changes in terms of population, occupations, division of labor within families, and the establishment of easier communication routes with government officials through telegraph, telephone, and postal services—developments that were significant compared to previous eras.

K E Y W O R D S

Qajar era Iran, Gilan during the Qajar period, Gilan villages, private ownership, farmers.

پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران

سال چهاردهم، شماره یکم، پیاپی بیست‌وهفتم، پاییز و زمستان ۱۴۰۴ (۱-۲۶)

DOI: ۱۰,۳۰٤۷۳/lhst.۲۰۲٦,۷۳٤۱۳,۲۹۷۰

«مقاله پژوهشی»

زندگی روستایی و مساله مالکیت در گیلان عصر قاجاری

زلیخا غفاری رودسری[۱*]، مهدی عبادی[۲]

۱. دانش آموخته دکتری تاریخ اسلام دانشگاه بین‌المللی مذاهب اسلامی، تهران، ایران.

۲. دانشیار، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران.

نویسنده مسئول:
زلیخا غفاری رودسری

رایانامه: **zolykhaghaffari@gmail.com**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۳
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۲۶

استناد به این مقاله:
غفاری رودسری، زلیخا و عبادی، مهدی (۱۴۰۴). زندگی روستایی و مساله مالکیت در گیلان عصر قاجاری. *فصلنامه علمی پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران*، ۱۴(۱)، ۲۶-۱.
(DOI:۱۰,۳۰٤۷۳/lhst.۲۰۲٦,۷۳٤۱۳,۲۹۷۰)

چکیده

زندگی روستایی و مساله مالکیت در گیلان در ادوار تاریخی پیش از قاجاریه روندی مشابه سایر مناطق ایران داشت. در دورهٔ قاجاریه به‌واسطهٔ توسعه مناسبات بین‌المللی ایران در مقایسه با ادوار پیشین، مناسبات اقتصادی جدیدی در جامعه ایران شکل گرفت. با توجه به اینکه ایالت گیلان دارالمرز محسوب می‌شد، این تحولات از جمله در زندگی روستایی و امر مالکیت این منطقه تغییرات ملموس‌تری یافت. بر این اساس، مقاله حاضر با اتکاء بر روش مطالعهٔ تاریخی سندمحور و با بهره‌گیری از اسناد آرشیوی به این تغییرات در بستر زندگی روستایی مساله مالکیت اراضی، پدیدهٔ مالکیت اتباع بیگانه و واکنش‌های روستاییان و مردم محلی و نیز تغییرات در مشاغل روستایی و موانع رشد روستاها در گیلان عصر قاجاری پرداخته است. بنابر یافته‌های این مطالعه، به‌واسطهٔ وجود زمین حاصلخیز و موقعیت جغرافیایی مطلوب گیلان در روزگار قاجاری تجار داخلی و خارجی به صورت ویژه‌ای به این ایالت توجه داشتند. به‌واسطهٔ این توجه، تجار بیگانه با استفاده از آشفتگی‌های سیاسی و ضعف دولت مرکزی ایران درصدد تصاحب اراضی زراعی و روستایی گیلان برای تولید محصولات مورد نیاز بازارهای جهانی برآمدند. از عوامل مهم تأثیرگذار در تغییر ذهنیت مردم محلی و روستاییان در خصوص مالکیت خصوصی، فروش املاک خالصه گیلان توسط ناصرالدین‌شاه بود. این اقدام موجب تشدید حضور افراد متنفذ و بازرگانان ایرانی و نیز اتباع دول بیگانه در روستاهای گیلان به‌عنوان مالکان اراضی گردید. به موازات این تغییرات، مساله مالکیت و زمینداری ابعاد جدید و متفاوتی یافت و اندیشه مالکیت خصوصی در روستاهای ایالت گیلان را رواج داد، هرچند که با تجربه نامطلوب سلطه‌طلبی بیگانگان از طریق مالکیت بر زمین‌های حاصل‌خیز آن همراه شد.

واژه‌های کلیدی

ایران دوره قاجاریه، گیلان عصر قاجاری، روستاهای گیلان، مالکیت خصوصی، کشاورزان.

حق انتشار این مستند، متعلق به نویسندگان آن است. ۱۴۰۴ ©. ناشر این مقاله، دانشگاه پیام نور است.

این مقاله تحت گواهی زیر منتشرشده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.
Creative Commons Attribution-NonCommercial ٤,٠ International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/٤,٠/)

مقدمه

به‌رغم اینکه مردم ایران در ادوار پیشامدرن عمدتا به سه شکل روستایی، شهری و عشایری(کوچ‌نشینی) زندگی می‌کردند، اما از دو جهت روستانشینی رایج‌ترین شکل زندگی در طول تاریخ ایران به شمار می‌رود و اغلب بخش زیادی از جمعیت ایران در روستاها زندگی می‌کردند؛ اقتصاد کشور بیشتر بر اساس کشاورزی استوار بود و اراضی کشاورزی هم در روستاها واقع بود. همچنین، مهمترین درآمد حکومت‌ها، مالیات‌های ارضی بود که از روستاییان گرفته می‌شد و مالکیت زمین منبع نفوذ سیاسی و جایگاه اجتماعی افراد به شمار می‌رفت. از آنجایی که مالکیت اراضی کشاورزی در ایران عمدتا به شخص حاکم تعلق داشت و جزء املاک خالصه محسوب می‌شد، همین امر به‌مثابه مانع اصلی شکوفایی و توسعهٔ اقتصاد در بخش‌های خصوصی و به ویژه کشاورزی عمل می‌کرد. در دوره صفویه و از زمان شاه عباس اول به زمین‌های خالصه تحت مالکیت دولت در مقیاس وسیعی افزوده شد. حکومت قاجار هم در قرن سیزدهم هجری/نوزدهم میلادی، با اندک تفاوتی وارث نظام اجتماعی و زمین‌داری زمان صفویه شد و بر همین سیاق بر وسعت اراضی خالصه یا اراضی دولتی افزود. با این اوصاف، تحولات عصر ناصری(۱۲۶۴-۱۳۱۳ق/۱۸۴۸-۱۸۶۹م) با محوریت دو عامل «اتصال ایران به تجارت خارجی» و «وقوع خشکسالی»، نظام اقتصادی و به تبع آن ساختار مالکیت زمین در ایران را دستخوش تحول کرد. وقوع قحطی‌های بزرگ وصول مالیات را به شدت تحت تاثیر قرار داد و به‌دنبال آن دولت قاجاری با بحران مالی شدید روبه‌رو نمود. به همین دلیل، این دولت برای رهایی از بحران کسر درآمد و افزایش بدهی‌ها، فروش خالصه‌ها را به ملاکان و زمین‌داران در دستور کار قرار داد. به دنبال فروش املاک خالصه، مقام‌های ارشد، دیوانیان، روسای ایلات، والیان و حکام املاک وسیعی را تصاحب کردند. گیلان هم به دلیل برخورداری از آب کافی و خاک حاصلخیز، اراضی کشاورزی زیادی داشت، جزء املاک خالصه محسوب می‌شد؛ از این‌رو، ناصرالدین شاه بسیاری از اراضی کشاورزی و روستایی گیلان را به افراد بانفوذ ایرانی فروخت. این رخداد هم به نوبهٔ خود در نگرش عمومی نسبت به مقوله مالکیت خصوصی تأثیرگذار بود. بعد از ناصرالدین شاه، در پی تحولات غرب و نظام جهانی، گیلان به عنوان دروازه اروپا شناخته شد؛ این مهم زمینهٔ ورود گسترده تجار داخلی و خارجی به گیلان برای مشارکت در تولید محصولات مورد نیاز جهانی و صادرات آنها را فراهم کرد و در عین‌حال به رقابت بین آنان برای تصاحب زمین‌های بیشتر در روستاهای گیلان انجامید. این امر مساله جدیدی برای دولت قاجاری پدید آورد که می‌توان از آن تحت عنوان مساله مالکیت اتباع خارجی در گیلان یاد کرد که تبعات مختلفی را برای اهالی ساکن در روستاهای گیلان به دنبال داشت. پژوهش حاضر بر آن است با بهره‌گیری از اسناد آرشیوی و بهره‌گیری از روش مطالعهٔ تاریخی سندمحور و با در پیش گرفتنِ رویکرد تحلیلی، چگونگی روند رشد مالکیت خصوصی گیلان با محوریت روستاییان این بخش از ایران عصر قاجاری را بررسی نماید. لازم به ذکر است که به مناسبت پرداختن به بحث، مسائلی همچون مساعی اتباع دول بیگانه جهت تصاحب اراضی کشاورزی و نیز سیاست دولت قاجاری در مواجهه با تحولات نیز مطمح نظر خواهد بود.

پیش از پژوهش حاضر در برخی مطالعات به بحث مالکیت خصوصی در ایران پرداخته شده است که از جمله آنها می‌توان از مقالات «رشد مناسبات اربابی و تاثیر آن بر زندگی کشاورزان در دوره قاجار(با تاکید بر ایالت‌های شمالی ایران)» و «تاثیر تجاری شدن کشاورزی بر نظام مالکیت زمین در دوره قاجار(مطالعه موردی: مازندران)» نگاشتهٔ زهرا نادی، محسن بهشتی، ذکرالله محمدی و باقرعلی عادلفر، «ظهور مالکیت خصوصی و انقلاب مشروطه در ایران بر مبنای رهیافت نظم‌های اجتماعی نهادگرایی» نوشتهٔ علی جعفری شهرستانی، فرشاد مومنی و حجت‌الله میرزایی، «گذار از نظام زمین‌داری به نظام مالکیت زمین از نهضت تنباکو تا اصلاحات ارضی» از شایان کرمی و سید محمدطاهر مقدم؛ «هدف و عواقب خصوصی‌سازی اراضی و املاک خالصه دولت در دوره ناصرالدین شاه» تالیف علیرضا احمدی، «تاثیر انقلاب مشروطه بر تحول نظام زمین‌داری» از محمدرضا علم و سجاد کاظمی اشاره کرد. در این مطالعات بحث‌هایی دربارهٔ شکل‌گیری مالکیت خصوصی و تبعات آن در ایران مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین می‌توان از دو اثر پژوهشی دیگر مرتبط با ایالت گیلان یاد کرد؛ در «معیشت دهقانی در گیلان از ۱۲۵۰ تا ۱۲۸۵ شمسی» نوشته سامان رحمانی و احمد خالقی دامغانی به وضع معیشت دهقانی و سطح درآمد کشاورزان گیلان از اواخر عصر ناصری تا مشروطه پرداخته شده است. نصرالله پورمحمدی املشی نیز در مقاله «نگرش جامعه شناختی به جنبش‌های روستایی گیلان در عصر مشروطه» به عوامل و زمینه‌های جنبش مردم روستاهای گیلان می‌پردازد. با وجود این، مساله شکل‌گیری مالکیت خصوصی در گیلان، به ویژه

مالکیت اتباع خارجی و تبعات حاصل از آن چندان مورد توجه قرار نگرفته، مساله‌ای که پژوهش حاضر درصدد بررسی آن با استفاده از اسناد آرشیوی است.

درآمد تاریخی: مالکیت خصوصی و زندگی روستانشینی در ایران پیش از قاجار

در تاریخ سیاسی ایران زمین همواره یکی از منابع عمده کسب قدرت به شمار می‌رفت و به تبعِ تحولات سیاسی، اشکال متفاوت و متنوعی از نظام زمین‌داری پدید می‌آمد تا جایی که می‌توان گفت انواع مالکیت زمین همواره تابعی از وضع سیاسی بوده است. در ادوار پیش از دوره قاجاری مالکیت زمین به چهار گونه عمده خالصه، وقفی، اربابی و دهقانی تقسیم می‌شد و شاهان قاجار هم همان رویه پیشین را در پیش گرفتند. زمین‌های خالصه به حکومت تعلق داشت؛ این زمین‌ها یا مستقیما به زارعان اجاره داده می‌شد که در این صورت، حکومت به علت مالکیت زمین و آب، ثلث محصول را به خود اختصاص می‌داد و یا به عنوان تیول در اختیار افراد لشکری و کشوری قرار می‌گرفت. غله حاصل از زمین‌های خالصه یا به پرداخت مواجب اختصاص می‌یافت و یا در هنگام گرانی برای کنترل قیمت‌ها به بازار سرازیر می‌شد. زمین‌های خالصه انواع گوناگونی داشت؛ خالصه‌های دیوانی کاملا در تصرف حکومت بودند و زارعان اجاره خود را به ماموران حکومت می‌پرداختند. خالصه‌های تیولی در اختیار برخی صاحب‌منصبان عالی رتبه یا سران عشایر بودند؛ این خالصه‌ها به عنوان بخشی از حقوق دیوانی به این افراد داده می‌شد و یا سران عشایر در مقابل آماده کردن تعدادی سرباز، این زمین‌ها را در اختیار می‌گرفتند. خالصه‌های انتقالی نیز به صورت مادام‌العمر به افراد منتقل می‌شدند و این اشخاص از حق واگذاری این زمین‌ها نیز برخوردار بودند. خالصه‌های ضبطی، زمین‌هایی بودند که به علت عدم پرداخت مالیات یا شورش صاحبان آنها به تصرف حکومت درآمده بودند. خالصه‌های بذری نیز زمین‌هایی بودند که در سال‌های قحطی به دست صاحبانشان کشت نشده بودند و حکومت برای آبادی دوباره، پس از قحطی، بذری را در اختیار مالکان قرار داده و زمین را به خالصه‌ها افزوده بود؛ این املاک پس از برداشت محصول و پس گرفتن بذر دیوان، به صاحبش بازگردانده می‌شد. اراضی وقفی نیز زمین‌هایی بودند که عایدات آنها به امور مذهبی و خیریه اختصاص می‌یافت. گاهی املاک به این امید که از ضبط و توقیف در امان بمانند برای مصارف خاص وقف می‌شدند. این جریان، آزادی واقف را در امور واگذاری محدود می‌کرد؛ اما تولیت ملک، نسل به نسل انتقال می‌یافت(لمبتون، ۱۳۷۵، ص. ۹۹). زمین‌های اربابی نیز شامل املاک ملاکان بزرگ و زارعین خرده مالک بود. دیوانیان، علما، حکام ولایات و از نیمه عصر ناصری به بعد، تجار طبقه ملاکان بزرگ را تشکیل می‌دادند. خرده‌مالکی بیشتر در مناطقی که حاصلخیزی کمتری داشتند، به چشم می‌خورد. این زمین‌های کوچک به دست تعداد محدودی رعیت کشت می‌شدند و مازاد تولید آنها به قدری بود که در سال‌های پرباران بتوانند مالیات دیوانی را بپردازند. لازم به ذکر است که قانون ارث، یکی از عوامل تبدیل زمین‌های بزرگ به اراضی کوچک‌تر و تبدیل مالکان به خرده مالکان بود(رحمانیان و میرکیایی، ۱۳۹۳، ص. ۲۲۱ـ۲۲۳).

با تثبیت حکومت صفویه در آغاز قرن دهم هجری در ترکیب مالکیت اراضی تغییر محسوسی ایجاد نشد(باستانی پاریزی، ۱۳۹۸، ص. ۶۲)، اما در میزان هریک از مالکیت‌ها نوساناتی پدید آمد؛ از زمان شاه عباس اول به بعد به مقدار زمین‌های خالصه به مقیاس وسیعی افزوده شد که بیشتر ناشی از سیاست تمرکزگرایی و ایجاد نیروی نظامی جدیدی به غیر از ایلات و عشایر و ارتش منظم از سوی شاه عباس اول بود(باستانی پاریزی، ۱۳۹۸، ص. ۸۴). بعد از سقوط صفویان(۱۱۳۵ق/۱۷۲۲م) و ظهور نادرشاه افشار (۱۱۴۸ق/۱۷۳۶م) به دلایل بسیاری نظیر لشکرکشی‌های دائمی نادر که نیازمند تامین سیورسات و تدارکات سپاه بود، تغییرات قابل‌توجهی در میزان اراضی کشاورزی داده شد و به دلیل جنگ‌های داخلی اراضی زیادی به دست دولت افتاد، نادر و جانشینان او به خالصه کردن این اراضی پرداختند(دالمانی، ۱۳۳۵، ص. ۷۱؛ کرزن، ۱۳۷۳، ص. ۵۸۲). در دوره کریم‌خان زند(حک: ۱۱۶۳ـ۱۱۹۳ق/۱۷۵۱ـ۱۷۷۹م) نیز تغییرات خاصی در ترکیب نظام ارضی و مالکیت‌های خالصه داده به‌وجود نیامد و مساله مالکیت به همان شکل سابق باقی ماند که در دوره قاجار هم همان شیوه توسط شاهان قاجار دنبال شد. بنابراین از زمان شاه عباس اول تا دوره قاجار، تمایل غالب بر رشد املاک خالصه بود. با وجود این، از زمان ناصرالدین شاه، به ویژه در دهه‌های آخر سلطنت وی، برخلاف جریان سابق یعنی رشد املاک دولت، رشد نظام تیول شروع شد. روند آن نیز در نتیجه فروش املاک خالصه دولت به زمین‌داران و گروه‌های مختلف تسریع شد که در نهایت به رشد املاک خصوصی و اربابی انجامید(نک: علم و کاظمی، ۱۳۹۶، ص. ۹۳ـ۱۰۶؛ احمدی، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۷ـ۱۱۰).

مالکیت در گیلان و تاثیر آن بر روند زندگی روستانشینان

در نیمه اول سده ۱۳ق/۱۹م ساکنان گیلان ترکیبی از شهرنشینان، روستاییان و کوچ‌نشینان(نیمه‌کوچرو) بودند. با این اوصاف، تنوع شرایط جغرافیایی، موجب تفاوت معیشت و به‌تبع آن نوع اجتماع اهالی بود. توزیع جمعیت بین شهرها و روستاهای گیلان تابع عواملی چون وجود آب‌های سطحی و زیرزمینی، شیب ملایم، خاک حاصلخیز و وسعت اراضی کشاورزی بود و فعالیت‌های کشاورزی جمعیت را در روستاها نگه می‌داشت. روستاییان و کوچ‌نشینان در فصول معتدل در دامنه‌ها و دره‌ها و دهکده‌های پای کوه زندگی می‌کردند و در فصل گرما به خاطر هوای نامطبوع گیلان، بالای کوه‌ها می‌رفتند. آنها دارای گله‌هایی از گوسفند و بز و سایر چهارپایان اهلی بودند که در بهار آنها را برای چرا به کوه‌های نزدیک می‌فرستادند(کارلاسرنا، ۱۳۶۳، ص. ۳۲۱). کار روستانشینان کشت برنج و دیگر کارهای کشاورزی بود؛ آنها هنگام رفتن به ییلاق، از میان خود عده‌ای را برای مراقبت از کشتزارها و اشتغال به کارهای مربوط به برداشت محصول نگه می‌داشتند و اکثریت ساکنان روستا به‌همراه خانواده خود و روسای طوایف به ییلاق‌ها می‌رفتند و در آنجا تا رسیدن فصل سرما به زندگی شبانی خود ادامه می‌دادند(رابینو، ۱۳۷۴، ص. ۱۲؛ ملگونف و عزالدوله، ۱۳۶۳، ص.۱۹۰– ۱۹۵ ؛Fraser, ۱۸۲٦,p. ۱٤۳). دهقان‌ها در کار کردن بر روی زمین‌هایی که به طبقه مرفه یا متوسط تعلق داشت، آزاد بودند و اغلب به عنوان مزد کارشان سهم خوبی از محصول را دریافت می‌کردند. مالیات املاک گیلان نیز توسط مالک به حکومت مرکزی پرداخت می‌شد(رابینو، ۱۳۷۴، ص. ۱۲ـ۱۳). روستاییان گیلان نیز عمدتا به کشاورزی و دامداری اشتغال داشتند، مازاد محصولات خود را برای فروش به شهر می‌بردند و از حاصل فروش آنها گذران زندگی می‌کردند(فووریه، ۱۳۸۵، ص. ۳۰۲؛ اورسل بلژیکی، ۱۳۸۲، ص. ۱۷۵). اشتغال روستاییان در ایالت گیلان دوره قاجاریه به کشاورزی، یکی از علل عمده‌ای بود که نیاز به مبادله اضافه تولید محصولات کشاورزی با کالاها و خدمات شهری را ضرورت می‌بخشید، حال آنکه اهمیت کشاورزی در دوره مذکور باعث تجمع بیشتر جمعیت در روستاها شده بود.

مسئله مالکیت در روستاهای ایالت گیلان مانند سایر ایالات ایران از مهم‌ترین مسائل دوره قاجاریه محسوب می‌شد. در این دوره نیز زمین در گیلان، تقریبا به کسانی که در آن کشت می‌کردند، تعلق نداشت. قسمت اعظم اراضی جزء املاک دولتی یا ملک شاهزادگان، موقوفه و یا متعلق به مالکانی بود که حداقل صاحب روستاهایی در گیلان و همچنین صاحب بیش از پنجاه، صد و گاهی دویست تلمبار بودند. روستاییان را «رعیت» و به زمین‌هایی که به خود روستاییان تعلق داشت «رعیتی» می‌گفتند. بر طبق اسناد موجود مربوط به سال‌های ۱۲۶۳، ۱۲۷۷، ۱۲۸۰ق، ناصرالدین شاه به فروش املاک خالصه خود در گیلان اقدام کرد و املاک واقع در لاهیجان، لنگرود، انزلی، فومن، رشت، رانکوه و منجیل را به افراد بانفوذ فروخت(ساکما، سال ۱۲۹۰ق، ک ۲۹۵، پ ۰۰۷۱۹۳، اسناد شماره‌های ۰۰۰۶ـ۰۰۰۹، ۰۰۳۷، ۰۰۳۹– ۰۰۴۴، ۰۱۵۱، ۰۱۵۴، ۰۱۶۹، ۰۱۷۲، ۰۱۹۵، ۰۱۹۷، ۰۱۹۸، ۰۱۹۹، ۰۲۰۰، ۰۲۰۲ـ۰۲۰۶). با این‌حال، مالکان کمتر اداره املاک خود را با اجاره‌بهایی به پول نقره و سهم معینی از محصول به شخصی به نام مباشر و یا پیشکار واگذار می‌کردند. هنگامی که وسعت ملک زیاد بود، مباشر عده‌ای را استخدام می‌کرد که آنها نیز مانند خود او و به‌عنوان «مباشر جزء» کار می‌کردند و آنها برای اینکه از حداکثر سودجویی را از روستا داشته باشند روستاییان را بیشتر تحت فشار قرار می‌دادند. پرداخت مالیات به عهده مالک بود. در گیلان مالیات زمین برای هر هکتار مزرعه، توت‌زار، مزرعه توتون و نیشکر قند پانزده قران و مراتع و چراگاه و غیره مالیاتی در حدود ده درصد مالیات اجاره بها در نظر گرفته می‌شد. مالکیت یک روستا ممکن بود از طریق ارث، معامله، معاوضه و مبادله صورت بگیرد(رابینو، ۱۳۷۳، ص. ۱۴۴).

در گیلان عصر قاجاری مزارع برنج روستایی را در مقابل دریافت مقداری برنج در سال به رعایا واگذار می‌کردند. همچنین برای باغ‌های میوه و باغ‌های دیگر اجاره نامه‌هایی سه‌ساله یا پنج‌ساله تنظیم می‌شد(رابینو، ۱۳۷۳، ص. ۱۴۶). این در شرایطی بود که مالکان در شهرها و دور از املاک خود زندگی می‌کردند و بی‌علاقگی کامل آنان به اصلاح و بهبود کشاورزی، مانع بزرگی در راه پیشرفت این فن به حساب می‌آمد(رابینو، ۱۳۷۳، ص.۱۴۷– ۱۴۸). در گیلان محصول به پنج قسمت آب و بذر و گاو و کار و زمین تقسیم می‌شد و افراد مرتبط با هریک از این موارد سهم جداگانه می‌بردند(کرزن، ۱۳۴۷، ص. ۲۶۴). زمانی که منطقه گیلان با ورود تجار اتباع بیگانه جهت تجارت و بازرگانی اهمیت افزون‌تری پیدا کرد، املاک این ولایت به دلیل اینکه از طرف تجار داخلی و خارجی خریداری و یا اجاره می‌شد، به شکلی ویژه مورد توجه قرار گرفت(نیکیتن، ۱۳۵۶، ص. ۱۷۲–۱۷۳؛ حسام‌السلطنه، ۱۳۴۶، ص.۴۱). به دلیل اهمیت یافتن املاک اعم

از زمین، خانه و مغازه، مالکیت هم از مسائل بسیار مهم و حائز اهمیت در گیلان به شمار رفت. املاک گیلان بنابر گزارش منابع موجود، از منظر مالکیت اشکل مختلفی پیدا کرده بود که از جمله آنها می‌توان از املاک خالصه، املاک تصرفی، املاک موروثی، املاکی خریداری شده(بیع) و همچنین مالکیت موقت(اجاره املاک) یاد کرد.

املاک خالصه

در دوره‌های قبل از سال ۱۳۰۰ق/۱۸۸۲م، بیشتر اراضی روستایی و زمین‌های گیلان، جزء املاک خالصه به شمار می‌رفت و شاه صاحب بیشتر املاک گیلان بود. بر طبق اسناد موجود مربوط به سال‌های ۱۲۶۳، ۱۲۷۷، ۱۲۸۰ق/۱۸۴۷، ۱۸۶۱، ۱۸۶۴م، ناصرالدین شاه به فروش املاک خالصه خود در گیلان اقدام کرد و املاک واقع در لاهیجان، لنگرود، انزلی، فومن، رشت، رانکوه و منجیل را به افراد بانفوذ فروخته شد(ساکما، سال۱۲۹۰ق، ک ۲۹۵، پ ۰۰۷۱۹۳، اسناد شماره های ۰۰۰۶ـ۰۰۰۹، ۰۰۳۷، ۰۰۳۹ـ۰۰۴۴، ۰۱۵۱، ۰۱۵۱، ۰۱۵۴، ۰۱۶۹، ۰۱۷۲، ۰۱۹۵، ۰۱۹۷، ۰۱۹۸، ۰۱۹۹، ۰۲۰۰، ۰۲۰۲ـ۰۲۰۶). فروش املاک خالصه باعث شد در گیلان مالکان مختلفی چه بومی و چه غیربومی که توانایی خرید زمین‌ها را داشتند، پدیدار شوند. این مالکان در املاک خریداری خود که شامل یک یا چند ده با تمام خانه‌ها، تلمبارها، مغازه‌ها و اهالی آن می‌شد، به طور مستقل و بر طبق خواسته خود عمل می‌کردند(رابینو، ۱۳۷۳، ص. ۱۴۴؛ آدمیت، ۱۳۹۸، ص. ۳۷۹). با وجود فروش املاک خالصه در گیلان، باز املاک سلطنتی مهمی وجود داشت که از طریق ضبط، صاحب آن شده بودند و از آن جمله می‌توان به املاک ضبط شده حاجی‌میرزا آقاسی، امیرارسلان خان، مجدالدوله، معتمدالدوله و همچنین اراضی کنار دریا اشاره کرد(استادوخ، سال ۱۳۲۸ق، ک۲۵، پ۴۷، س۲۲؛ رابینو، ۱۳۷۴، ص. ۵۷). مباشرینی که از طرف شاه برای اداره املاک خالصه استخدام می‌شدند، اغلب با اهالی رفتار خوبی نداشتند، به طوری که کشاورزان املاک خالصه تولم از ظلم مباشرین به‌نشانهٔ اعتراض بست نشستند و اظهار کردند «والا رعایای خالصجات به واسطه عدم مراقبت مباشرین از دست می‌روند. پارسال حاصل اینها به کلی سوخت کرد... امسال از پارسال حال این محل سخت‌تر و حاصل کمتر است. چهار هزار تومان مالیات هذه‌السنه، و هزار تومان تخفیف پارساله، و یک هزار تومان باقی قلمدادی ضیاءالملک را از ما می‌خواهند... اضطرارا متحصن و بستی شدیم. ملک ملک پادشاه، و رعیت رعیت پادشاه، نمی‌توانیم بفروشیم و مال دیوان را بدهیم...»(نک: آدمیت ۱۳۹۸، ص.۳۸۳-۳۸۴).

املاک تصرفی

تصرف از راه‌های مالک شدن در گیلان عصر قاجاری و روستاهای این ایالت بود؛ تصرف املاک از دو طریق صورت می‌گرفت؛ یکی تصرف صلح‌آمیز زمین‌های بایر که صاحبی نداشتند و توسط متصرفین تبدیل به زمین‌های کشاورزی می‌شدند که از نظر قانونی مشکلی نداشت(استادوخ، سال ۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۷، س۱۶۸؛ استادوخ، سال۱۳۱۹ق، ک۱۳، پ۰۸، س۱۰) و حتی مورد حمایت دولت و علما و بزرگان نیز قرار می‌گرفت(استادوخ، سال ۱۳۳۳ق، ک۴۲، پ۲۵، س۱۶؛ استادوخ، سال۱۳۳۳ق، ک۴۲، پ۲۵، س۲۷؛ استادوخ، سال ۱۳۳۰ق، ک۴۰، پ۱، س۲۱؛ استادوخ، سال۱۳۳۰ق، ک۴۰، پ۱، س۵؛ استادوخ ، سال۱۳۳۰ق، ک۲۶، پ۷۸، س۵۲؛ استادوخ، سال۱۳۳۰ق، ک۲۶، پ۷۸، س۴۹). تصرف عدوانی نوع دیگری بود که اشخاص زورگو و قدرتمند در گیلان به‌واسطهٔ آن به تصرف املاک افراد دیگر می‌پرداختند. این‌گونه تصرف در عریضه‌های موجود اهالی گیلان در مورد برخی از مالکین کاملا مشهود است(استادوخ، سال۱۳۲۱ق، ک۱۵، پ۳، س۳۶؛ استادوخ، سال۱۳۲۴ق، ک۱۲، پ۱۰، س۶۷؛ آدمیت، ۱۳۹۸، ص. ۲۸۳). بنابر سندی موجود، در این دوره گروهی از گیلانیان از تصرف عدوانی تبعه روس شکایت کرده‌اند؛ با وجود اینکه طبق فصل دوم *عهدنامه ترکمنچای* اتباع خارجه فقط اجازه داشتند به اندازه وسع مال‌التجاره خودشان انبار و به قدر سکونتشان حجره و به قدر لازم برای خانه خود از راضی خریداری نمایند، ولی آنها با استفاده از ضعف دولت مرکزی ایران در این دوره به تصرف عدوانی املاک دست می‌زنند و باعث آزار اهالی می‌شدند(استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۲۵، پ۳۲، س۵؛ استادوخ، سال۱۳۲۶ق، ک۲۶، پ۱۴، سند۲؛ پناهی، ۱۳۹۹، صص. ۴۸-۴۹، ۲۰۶؛ آدمیت، ۱۳۹۸، صص. ۳۸۴-۳۸۵). تصرف عدوانی هم شامل زمین می‌شد و هم شامل دکاکین، حمام و خانه(استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۹، س۲۲؛ استادوخ، سال۱۳۲۱ق، ک۱۵، پ۶، س۱؛ استادوخ، سال۱۳۲۱ق، ک۱۵، پ۳، س۳۶). نکته جالب توجه اینکه بر اساس نامه‌های کارگزاری مهام خارجه انزلی به وزارت خارجه و مجلس شوری ملی و همچنین به انجمن بلدی در سال‌های ۱۳۲۶، ۱۳۲۷ و ۱۳۲۸ق/ ۱۹۰۸، ۱۹۰۹ و ۱۹۱۰م، اراضی کنار دریا، که جزء املاک دولتی

محسوب می‌شد، توسط اتباع داخلی و خارجی بدون سند یا با اسناد شخصی تصرف عدوانی شده بودند و حتی بدون اجازه دولت به خرید و فروش این اراضی پرداخته می‌شد(استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۲۵، پ۴۷، س۳۹؛ استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۲۵، پ۴۱، س۲۱؛ استادوخ، سال ۱۳۲۶ق، ک۲۶، پ۱۴، س۲؛ استادوخ، سال۱۳۲۶ق، ک۲۶، پ۱۴، س۳؛ استادوخ، سال۱۳۲۶ق، ک۲۶، پ۱۴، س۷).

در کنار تمایل اتباع خارجی و به ویژه روس‌ها برای تصرف عدوانی اراضی در گیلان، خان‌های محلی نیز از این شیوه برای تملک اراضی روستایی استفاده می‌کردند. عریضه اهالی عمارلو به مجلس شورای ملی در ۶ شعبان ۱۳۳۳ق/۱۹ ژوئن ۱۹۱۵م سند و شاهد مهمی بر وجود تصرف عدوانی در گیلان در این روزگار است. اهالی عمارلو در عریضه‌ای خود اعلام کردند که میرزا یحیی، خان املش قصد تصرف پیرکوه عمارلو را داشت که جزء عمارلو محسوب می‌شد؛ آنها در این عریضه از مجلس شورای ملی تقاضای کمک جهت جلوگیری از این زیاده‌خواهی‌ها داشته‌اند(پناهی، ۱۳۹۹، صص. ۴۰-۴۱). بنابر عریضه‌ای به تاریخ ۳ جمادی‌الاولی ۱۳۳۳ق/۱۹ مارس ۱۹۱۵ م نیز از امام جمعه رانکوهی گیلان شکایت شده است که قصد تصرف عدوانی املاک موروثی شخصی به نام راضیه عیال مرحوم حاج سید حبیب و فرزندانش را داشت(پناهی، ۱۳۹۹، صص. ۱۴۶-۱۴۷، ۱۵۱-۱۵۲). همچنین در این زمان، شماری از علما و سادات قریه اشکلک رانکوه طی عریضه‌ای به مجلس شورای ملی در ۳ رجب ۱۳۳۳ق/۱۷ می ۱۹۱۵م از تصرف املاک موقوفه‌ای و موروثی در قریه اشکلک شکایت کرده‌اند و اظهار داشته‌اند که در حالی که درآمد این املاک خرج تحصیل آنها در عتبات می‌شد، شخصی به نام خلیل نام اشکلکی این اراضی را تصرف عدوانی کرده است(پناهی، ۱۳۹۹، ص ۲۶۱).

املاک موروثی

در دوره قاجاری تعدادی از مالکین گیلان از طریق ارث صاحب ملک شده بودند و املاکی را که پدرانشان به طرق مختلف در گیلان به دست آورده بودند، تصاحب کرده بودند(استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۹، س۲۲؛ پناهی، ۱۳۹۹، صص ۴۸-۴۹، ۱۴۶-۱۴۷، ۱۵۱، ۳۸۰-۳۸۱). بعضی از این مالکین از شاهزاده‌های قاجار بودند؛ به عنوان نمونه می‌توان از املاک موروثی ابوالنصر میرزا حسام‌السلطنه، حاکم گیلان بین سال‌های ۱۳۰۸-۱۳۰۵ق/۱۸۸۷-۱۸۹۰، در الالان منطقه‌ای در ولایت تالش را نام برد که بخشی از آن را به بازار بزرگی در منطقه اختصاص داده بود(حسام‌السلطنه، ۱۳۴۶، صص. ۳۰-۳۱). بعضی از مالکین هم از طبقه علما بودند. در نامه‌ای از انجمن ایالتی گیلان و توالش به وزارت خارجه در۳ ربیع‌الثانی ۱۳۲۸ق/۱۴ آپریل ۱۹۱۰م بیان شده است که قریه ایشکاء از محلات لاهیجان به موجب حکم‌های متعدد صادره از حجج اسلام نجف اشرف و علماء سایر ولایات ایران، جزء ملکیت ورثه مرحوم حجةالاسلام آقا شیخ محمد پهمدانی بود(استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۳۵، پ۱، س۱). البته گاهی اوقات اختلافاتی میان وارثین ملک به وجود می‌آمد؛ این مساله از عریضه‌های ارسالی به کارگزار امور خارجه گیلان روشن می‌شود. چنانچه در سال ۱۳۱۹ق/۱۹۰۱م، میان وارثین ملکی در پیربازار بر سر اینکه یکی از آنها سهم خود را به تبعه‌ای خارجی فروخته بود، اختلاف به وجود آمده بود(استادوخ، سال۱۳۱۹ق، ک۱۳، پ۰۸، س۱۰؛ پناهی، ۱۳۹۹، صص. ۱۵۲، ۲۰۶). گاهی اوقات هم یک بخشی از روستا، از مالکی به فرزندانش به ارث می‌رسید؛ چنانچه در عریضه‌ای به مجلس شورای ملی در ۲۸ رجب ۱۳۳۳ق/۱۱ ژوئن ۱۹۱۵م به بازار ضیابر از قراء گیلان ملک موروثی میرقوام اشاره شده است که این بازار متعلق به ورثه مذکور بود و در سال‌های پسین توسعه یافت و دکاکین زیادی در آن ساخته شده بود(پناهی، ۱۳۹۹، ص. ۴۶). حتی گاهی املاک وقفی هم به صورت ارث به بازماندگان انتقال می‌یافت(نک: پناهی، ۱۳۹۹، ص. ۲۶۱).

املاک بیعی

همان‌طور که در ذیل خالصه بحث شد، خرید و فروش ملک در گیلان در دوره حکومت ناصرالدین شاه و از سال ۱۲۶۳ق/۱۸۴۷ م شروع و به‌عبارتی آزاد شد و به دنبال آن مالکان متعددی پدیدار شدند. در این دوره، رونق تجارت در گیلان در اثر عوامل مختلف از جمله راه‌سازی، باعث ورود تجار کثیری از اتباع داخلی و خارجی به منطقه شده بود. از این‌رو، تجار و بازرگان داخلی و خارجی برای اقامت در شهرهای گیلان و همچنین در روستاها، به خریداری زمین، خانه و مغازه روی آوردند(رابینو، ۱۳۷۳، ص. ۱۴۵). در این ایام، بیع در گیلان به دو صورت بیع قطعی و بیع شرطی انجام می‌گرفت:

بیع قطعی در گیلان به این صورت انجام می‌گرفت که مالک مِلکِ خود را به قیمت مشخص به مشتری می‌فروخت. اگر این

خرید و فروش بین اتباع داخلی صورت می‌گرفت، از نظر قانونی مشکلی نداشت(رابینو، ۱۳۷۴، ص. ۱۳۹)؛ ولی اگر خرید و فروش بین تبعه داخلی و تبعه خارجی صورت می‌گرفت، حتما باید سند بیع در کارگزاری امضاء می‌شد، در غیر این صورت آن سند اعتباری نداشت(استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۷، س۱۷۷). درپی فروش املاک گیلان به اتباع خارجی بدون اجازه دولت و بروز مشکلات فراوان بین اهالی گیلان با اتباع بیگانه(استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۹، س۴۹)، از وزارت امور خارجه ایران به کارگزاری گیلان دستور داده شد تا از فروش املاک به تبعه خارجه جلوگیری کند(استادوخ، سال۱۳۲۱ق، ک۱۹، پ۱۷، س۱؛ استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۷،۳۰۰؛ استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۹، س۱۴؛ استادوخ، سال۱۳۲۷ق، ک۲۵، پ۳۲، س۵). در ۱۸ رمضان ۱۳۲۳ق/۱۶ نوامبر ۱۹۰۵م، کارگزار گیلان در جواب وزیر امور خارجه در خصوص فروش املاک و همچنین شرح وضعیت املاک گیلان یادآور می‌شود که کارگزاران امور خارجه قبلی گیلان در امضاء قبالجات بیع زیاده‌روی کرده‌اند و به این دلیل اتباع خارجی بیشتر از اتباع داخلی صاحب املاک و مستغلات شده‌اند. به گفته این کارگزار در این زمان رُبع املاک گیلان از طریق اجاره و استملاک در تصرف اتباع خارجه بود(استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۷، س۱۷۷؛ استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۷، س۲۷۵؛ استادوخ، سال۱۳۲۰ق، ک۱۵، پ۱، س۸۴؛ استادوخ، سال۱۳۲۰ق، ک۱۵، پ۱، س۸۸). حسن مشیرالدوله وزیر امور خارجه طی مکاتبه‌ای با انجمن بلدیه بندر انزلی در ۱۶ ربیع‌الاول ۱۳۲۶ق/۱۸ آپریل ۱۹۰۸م، به کارگزار گیلان تاکید می‌کند تا از فروش اراضی لب دریا به اتباع خارجه خودداری نماید(استادوخ، سال۱۳۲۶ق، ک۲۶، پ۱۴، س۲). بررسی اسناد مشخص می‌کند که برخی از اتباع خارجه سی و چند پارچه ده خریده بودند و یا در اجاره داشتند(استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۷، س۱۷۷؛ استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۳۵، پ۱، س۲۹). به دلیل اینکه اتباع خارجی فقط مجاز بودند به اندازه محل سکونت و تجارت خود ملک کوچکی داشته باشند و خرید ملک به وسعت زیاد توسط آنان در گیلان ممنوع بود(استادوخ، سال۱۳۲۰ق، ک۱۵، پ۱، س۸۴؛ استادوخ، سال۱۳۲۰ق، ک۱۵، پ۱، س۸۸؛ استادوخ، سال۱۳۲۷ق، ک۲۵، پ۱، س۴۳؛ استادوخ، سال۱۳۲۶ق، ک۲۶، پ۱۴، سند۲؛ استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۲۵، پ۱۰، س۳۸). آنها در ابتدا زمین یا مغازه کوچکی برای کار تجاری خود می‌خریدند و به مرور زمان شروع به گسترش آن می‌کردند و حتی از تصرف زمین‌های اطراف هم ابایی نداشتند(استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۷، س۲۸۰؛ استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۲۵، پ۶، س۱۱۷؛ استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۹، س۲۰؛ استادوخ، سال۱۳۲۴ق، ک۱۲، پ۱۰، س۲۲۰؛ استادوخ، سال۱۳۲۴ق، ک۱۲، پ۱۰، سند۲۱۴). بعد از اعلام ممنوعیت امضای اسناد بیع املاک در گیلان به اتباع خارجه در گیلان، به علمای گیلان هم اخطار داده شد تا از امضا و مهر و موم کردن اسناد مذکور خودداری کنند(استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۹، س۱۳؛ استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۲۵، پ۱۰، س۷؛ استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۲۵، پ۱۰، س۳۸).

در عصر قاجار بیع شرطی نیز در گیلان رواج زیادی پیدا کرده بود. با بررسی اسناد می‌توان به کثرت این نوع بیع پی برد. بیع شرطی به این شکل بود که کسانی که برای کار نوغانداری و کشاورزی به پول نیاز داشتند، زمین خود را در قبال گرفتن پول جهت شروع کار، از تجار و در برخی موارد از بانک قرض می‌گرفتند و در عوض سند ملک اعم از زمین، خانه، مغازه، کارخانه خود را به عنوان گرو پیش آنها می‌گذاشتند تا در زمان برداشت محصول و فروش آن، بدهی خود را پرداخت کند و سند زمین خود را دریافت کند. اگر نوغاندار و کشاورز نمی‌توانست بدهی خود را به هر دلیلی پرداخت کند، طلبکار می‌توانست ملک مزبور را تصرف کند(استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۹، س۲۲؛ استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۷، س۱۲۳؛ استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۳۵، پ۱، س۱؛ استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۲۵، پ۱۰، س۲؛ استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۲۵، پ۱۰، س۳۳؛ استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۳۵، پ۱، س۱۹۱ و ۱۹۴؛ استادوخ، سال۱۳۲۱ق، ک۲۳، پ۰۶، سند۱۹؛ استادوخ، سال۱۳۲۹ق، ک۲۵، پ۸، س۱۴؛ استادوخ، سال۱۳۳۲ق، ک۶۶، پ۴۹، س۱؛ ساکما، سال۱۳۲۲ق، ۲۹۶/۸۹۱۷؛ ساکما، سال۱۳۳۲ق، ۲۹۶/۸۹۱۷). تجار تخم نوغان در گیلان که بیشتر اتباع خارجی و به ویژه اتباع دولت عثمانی بودند، با این‌کار املاک بسیار زیادی را در ولایات مختلف گیلان و روستاهای آن تصاحب کرده بودند. این روند موجب مشکلات و درگیری‌های زیادی میان اهالی گیلان و اتباع خارجی شده بود و در مواردی منجر به درگیری و مشاجره میان آنها می‌شد(استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۷، س۱۲۳؛ استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۲۵، پ۱۰، س۴۴؛ استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۲۵، پ۱۰، س۱۴۲). عریضه‌های متعددی در این خصوص وجود دارد که کسانی که املاک خود را از دست داده بودند، به وزارت امور خارجه و مجلس

شورای ملی شکایت کرده بودند و اظهار کرده بودند که به دلیل اینکه تخم نوغان معیوب بود، آنها نتوانستند محصول خوبی برداشت کنند و به همین دلیل به اتباع خارجی بدهکار شدند(استادوخ، سال۱۳۲۵ق، ک۲۷، پ۱۵، س۳۰؛ استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۹، س۴۹؛ استادوخ، سال۱۳۲۹ق، ک۲۵، پ۸، س۱۴). در مقابل این اقدامات، تجار اتباع بیگانه نیز از وزارت امور خارجه درخواست همکاری جهت گرفتن طلب خود از نوغانداران و زارعین گیلان کردند. از این‌رو، وزارت امور خارجه نیز برای کاستن از تبعات ناشی از زیاده‌خواهی اتباع بیگانه به ناگزیر بیع شرطی را هم مانند بیع قطعی میان اتباع داخلی و خارجی ممنوع اعلام کرد. به دنبال این تصمیم، وزیر امور خارجه از کارگزاران گیلان و علما خواست تا از امضاء و مهر اسناد بیع شرطی بین اتباع داخلی و خارجی خودداری کنند تا باعث بروز مشکلات نشود(استادوخ، سال۱۳۲۱ق، ک۱۳، پ۹، س۱۲؛ استادوخ، سال۱۳۲۲ق، ک۱۲، پ۱، س۲؛ استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۹، س۱۲؛ استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۹، س۱۳؛ استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۹، س۱۴؛ استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۲۵، پ۱۰، س۳۹؛ استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۲۵، پ۱۰، سند۲؛ استادوخ، سال۱۳۲۳ ق، ک۱۳، پ۷، س۱۷۷؛ استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۷، س۲۷۵؛ استادوخ، سال۱۳۳۰ق، ک۲۶، پ۶۰، س۱ـ۲).

املاک اجاره‌ای

در گیلان عصر قاجاری نیز اجاره از قراردادهایی محسوب می‌شد که بین مالک و مستاجر منعقد می‌شد و شخصی که ملک را اجاره می‌کرد می‌توانست به مدت سال مشخص، آن ملک را در اختیار بگیرد و از منافع آن استفاده کند(ساکما، سال ۱۳۲۶ق، ۲۹۶/۸۹۱۷. ساکما، سال۱۳۲۹ق، ۲۹۶/۸۹۱۷؛ ساکما، سال۱۳۳۶ق، ۲۹۶/۸۹۱۷؛ ساکما، سال۱۳۳۷ق، ۲۹۶/۸۹۱۷؛ ساکما، سال ۱۳۳۷ق، ۲۹۶/۸۹۱۷؛ ساکما، سال۱۳۳۸ق، ۲۹۶/۸۹۱۷.). بنابر اسناد موجود، در این دوره اشخاصی که با اهداف مختلف وارد گیلان می‌شدند برای اقامت خود مکانی را اجاره می‌کردند. اجاره‌نامه‌های فراوانی از گیلان این دوره موجود است که نشان می‌دهد که اکثر مالکین اراضی کشاورزی، خانه و مغازه‌های خود را به اتباع داخلی و خارجی اجاره می‌دادند. مدت اجاره با توجه به اسناد موجود از یک تا دوازده سال هم بود(استادوخ، سال۱۳۲۴ق، ک۱۲، پ۷، س۸۵). اهمیت زیاد مساله اجاره املاک در گیلان به اتباع خارجه در مکاتبات صورت گرفته بین رشت و تهران منعکس شده است. بنابر بر این مکاتبات، کارگزار امور خارجه در گیلان از نگرانی خود به وزارت امور خارجه سخن گفته و گزارش داده که بیشتر املاک گیلان به اجاره اتباع عثمانی، یونانی و روس درآمده است(استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۲۵، پ۴۱، س۱۲۷؛ استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۲۵، پ۴۱، س۳۲؛ استادوخ، سال۱۳۲۷ق، ک۲۵، پ۴، س۱۰). با این اوصاف، در حالی که اجاره اراضی کشاورزی با وسعت زیاد برای اتباع خارجه ممنوع بود، اتباع داخلی که ولایات دیگر به گیلان می‌آمدند محدودیتی برای اجاره اراضی نداشتند. به‌رغم مخالفت دولت مرکزی با اجاره اراضی وسیع کشاورزی توسط اتباع خارجی، آنها باز به این‌کار مبادرت می‌ورزیدند(استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۲۳، پ۰۶، س۳۲/۱؛ استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۲۳، پ۰۶، س۳۳؛ استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۷، س۵۷؛ استادوخ، سال۱۳۲۴ق، ک۱۲، پ۷، س۸۵؛ استادوخ، سال۱۳۲۷ق، ک۲۵، پ۳۲، س۱۲؛ استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۲۵، پ۱۰، س۴۲.) و حتی اشخاص معتبر گیلان از جمله امام جمعه لاهیجان و پسر وی املاک خود را به اتباع عثمانی اجاره می‌دادند(استادوخ، سال ۱۳۲۷ق، ک۲۵، پ۳۲، س۱۳–۱۵). البته در بیشتر مواقع بین مالک و مستاجر بر سر پرداخت مال‌الاجاره اختلاف به وجود می‌آمد، به‌ویژه اینکه اغلب اتباع خارجی از پرداخت اجاره خود به صورت منظم خودداری می‌کردند(استادوخ، سال ۱۳۲۱ق، ک۲۵، پ۵، س۳۵؛ استادوخ، سال۱۳۲۳ق، ک۱۳، پ۷، س۲۹۸؛ استادوخ، سال۱۳۲۵ق، ک۲۷، پ۱۵، س۳۰).

مناسبات مالکان و روستانشینان

از آنجایی که در روزگار قاجاری بیشتر دارایی و ثروت گیلان بر پایه کشاورزی بود، داشتن ملک از امتیازات ویژه به حساب می‌آمد. از این‌رو، مالکان از گروه‌های توانمند جامعه گیلان محسوب می‌شدند. مالکان گیلانی، در اراضی کشاورزی و روستایی خود یا شخصا به کمک گروهی از رعایا به کار کشاورزی می‌پرداختند و یا اینکه این اراضی را به اشخاص دیگر اجاره می‌دادند و محصول به دست آمده را با مستاجر تقسیم می‌کردند(رابینو، ۱۳۷۳، ص. ۱۴۴؛ روزنامه انجمن ملی ولایتی گیلان، ۲۲ رجب ۱۳۲۵، سال اول، شماره ۱، ص. ۲؛ روزنامه انجمن ملی ولایتی گیلان، ۲۲ رجب ۱۳۲۵، سال اول، شماره ۱، ص. ۴). مالکان برای رهایی از ظلم حاکمان به خاطر وضع مالیات‌های سنگین و تصرف املاک

آنان، در بیشتر مواقع، اراضی کشاورزی روستاهایی‌شان را اجاره می‌دادند و خودشان در شهرها ساکن بودند(نیکیتن، ۱۳۵۶، ص. ۱۶۳؛ رابینو، ۱۳۷۳، ص.۱۴۴). این واقعیت زمینه را برای ظهور مالکان و مستاجرین جدیدی از اتباع خارجی در گیلان فراهم آورد و در عین‌حال باعث بروز مشکلات زیادی بین اهالی گیلان و آنان شد. مالکان و مستاجرین جدید تبعه خارجی که بیشتر از اتباع عثمانی و روس بودند، به خاطر حمایت دولت‌هایشان، به قوانین حکومت قاجاریه در گیلان توجهی نمی‌کردند و به دلخواه خود و برای کسب سود بیشتر عمل می‌کردند(استادوخ، سال ۱۳۲۸ق، ک۲۵، پ۱۰، س۱۰۸؛ استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۲۵، پ۱۰، س۱۸، ۱۹، ۱۹.۱؛ استادوخ، سال ۱۳۲۹ق، ک۲۵، پ۸، س۳۷؛ استادوخ، سال۱۳۲۷ق، ک۲۵، پ۳۲، س۱۱؛ روزنامه گیلان، ۳ شوال ۱۳۲۸، سال اول، شماره ۱۰، صص. ۳ـ۴). اجاره دادن املاک به اتباع خارجه در گیلان در این دوره به قدری افزایش پیدا کرده بود که در ۱۴ ذی‌القعده ۱۳۲۷ق/۲۷ نوامبر ۱۹۰۹م وزرات امور خارجه در نامه‌ای به وزارت داخله از افزایش اجاره املاک گیلان به اتباع خارجه ابراز نگرانی کرده و از وزیر امور داخله درخواست کرده بود تا عوامل دخیل در به وجود آمدن این مساله را بررسی و برای حل مشکلات مربوطه اقدام نماید(استادوخ، سال۱۳۲۷ق، ک۲۵، پ۴، س۱۰؛ استادوخ، سال۱۳۲۷ق، ک۲۵، پ۳۲، س۱). در این میان، در برخی از اسناد به پذیرش تابعیت خارجی مالکان گیلانی اشاره شده است(استادوخ، سال۱۳۲۷ق، ک۲۵، پ۳۲، س۱؛ استادوخ، سال ۱۳۲۸ق، ک۲۶، پ۲۹، س۲۴-۲۵؛ نک: عبادی و غفاری رودسری، ۱۴۰۳، صص.۴۵-۸۳). برخی از مالکان گیلانی تبعیت خارجه را پذیرفته بودند و چون خود را تحت حمایت دولت‌های بیگانه دانستند، بدون واهمه‌ای املاک خود را به اتباع خارجه اجاره می‌دادند(۲۶ محرم ۱۳۲۸ق/۷ فوریه ۱۹۱۰م)(استادوخ، سال ۱۳۲۸ق، ک۲۶، پ۲۹، س۲۴ـ۲۵؛ نک: عبادی و غفاری رودسری، ۱۴۰۳، صص. ۴۵-۸۳).

اجاره املاک گیلان به اتباع خارجه از طرف مالکین گیلانی در این دوره سبب بروز مشکلات بسیاری برای رعایا و روستانشینان گیلانی شده بود. چون مالکینی که اراضی کشاورزی خود را، که گاهی شامل یک یا چند ده می‌شد، اجاره می‌دادند اهالی آن ده هم به‌عنوان نیروی کار آن مستاجر یا مالک جدیدِ تبعه خارجه درمی‌آمدند. چنین شرایطی موجب می‌شد رعایا تحت ستم اتباع خارجی درآیند. این در شرایطی بود که به دلیل حمایت سیاسی دولت‌های بیگانه از اتباع خود در گیلان، دولت ایران نمی‌توانست از رعایای اتباع داخلی حمایت مناسب نماید. از این‌رو، با وجود اینکه دولت قاجار به رعایت حقوق ایرانیان تاکید داشت ولی اتباع خارجی بدان وقعی نمی‌نهادند(استادوخ، سال۱۳۲۷ق، ک۲۵، پ۳۲، س۱۱؛ استادوخ، سال۱۳۲۷ق، ک۲۵، پ۳۲، س۱۲؛ استادوخ، سال۱۳۲۷ق، ک۲۵، پ۳۲، س۵؛ استادوخ، سال۱۳۲۷ق، ک۲۵، پ۵، س۶؛ استادوخ، سال۱۳۲۷ق، ک۲۵، پ۴، س۱۰؛ استادوخ، سال۱۳۲۸ق، ک۲۵، پ۱۰، س۱۰۸؛ استادوخ، سال۱۳۳۰ق، ک۲۶، پ۶۰، س۱-۲). روشن است که چنین شرایطی زندگی روستایی در گیلان را تحت تأثیر قرار می‌داد.

مالکیت و زندگی و مشاغل روستایی

یکی از دلایل مهم اهمیت روستا و روستانشینی در گیلان عصر قاجار این بود که عایدات دولت بیشتر از مالیات ارضی به‌دست می‌آمد. روستاهای گیلان متعلق به یک مالک بودند و یا در تملک عده‌ای دهقان قرار داشتند؛ مسئولیت پرداخت مالیات روستا نوع اول به عهده مالک بود؛ ولی مالیات روستای نوع دوم، توسط کدخدا جمع‌آوری و برای دولت ارسال می‌شد. مالیات در مقابل هر جریب از زمین‌های زراعی در حدود پانزده قران تخمین زده شده بود. چنانکه روستا دارای زمین‌های وسیع غیر زراعی بود مالیات به چهارپایان اهلی، اسب‌ها، گوسفندها، کندوی زنبور عسل و درخت گردو نیز تعلق می‌گرفت(رابینو، ۱۳۶۸، ص. ۵۷). در گیلان برخلاف سایر ولایات ایران عصر قاجار، خانه‌های منفرد و متفرق در میان مزارع زیاد دیده می‌شد و اجتماعات دهقانی همه جا در یک محل نبودند. خانه‌های گیلانی عمدتا از چوب و با بام پوشالی ساخته می‌شدند(نیکیتن، ۱۳۵۶، صص. ۱۳۴، ۱۳۷-۱۳۹). با این‌حال، در این دوره نیز عده‌ای از اهالی روستاهای گیلان همچنان کوچ‌نشین بودند و بین مراتع و روستاها ییلاق و قشلاق می‌کردند(رابینو، ۱۳۷۴، صص. ۱۸۲-۱۸۳، ۲۳۳). گسترش معاملات با استفاده از پول در جوامع روستایی گیلان قاجاری در توسعه روستاها تأثیرگذار بود. توسعه محصولاتی چون ابریشم، تریاک، پنبه و تنباکو باعث رونق معامله نقدی شد. با وجود اینکه عمدهٔ محصولات در روستاها تولید می‌شدند اما اغلب در شهرها فروخته می‌شدند. از نکات قابل توجه مرتبط با زندگی روستایی در گیلان این دوره این بود که تولید گندم و برنج نیز به دلیل ارسال به شهرها برای تامین نیازهای شهروندان و همچنین صادرات به

ممالک خارج افزایش پیدا کرد. این مهم سه پیامد مختلف در برداشت: ۱- نیاز دهقانان و روستائیان به وجه نقد افزایش یافت. ۲- مالکان ترجیح دادند که بهره مالکانه را به صورت نقدی دریافت کنند و به حکومت نیز مالیات را به صورت نقدی پرداخت کنند. ۳- سرمایه‌گذاری مستقیم در امر کشت رونق پیدا کرد. نتیجه بارز این تحولات رشد تولید ابریشم در گیلان بود. با آغاز استفاده از نوغان وارداتی از سال۱۲۷۷ق/۱۸۶۰م، کشاورزان مجبور بودند این نوغان را بر اساس اعتبار خریداری نمایند. این نوغان یا توسط خارجیان- یعنی یونانیان، ارمنیان و دیگران- و یا توسط واسطه‌های ایرانی تهیه می‌شد(عیسوی، ۱۳۸۸، صص. ۳۲۰-۳۲۱؛ نیکیتن، ۱۳۵۶، صص. ۱۳۴-۱۳۶). در روستاهای گیلان علاوه بر برنج و ابریشم، محصولات کشاورزی دیگری هم در روستاهای گیلان تولید می‌شد که از جمله آنها می‌توان به گندم، جو، گلابی، سیب، چوب هیزم، ذغال چوب، موم، توتون، هندوانه، خربزه(خربزه کسما)، سیر، پیاز، باقلا، نیشکر، چای، کدو، صیفی‌کاری، کنف، کنجد، انگور، انجیر اشاره کرد. از محصولات حیوانی هم می‌توان از ماهی، گوسفند، گاو، قرقاول، بلدرچین و انواع مرغ‌های دیگر و پرندگان دریائی، عسل، لبنیات، تخم مرغ و امثال آن یاد کرد(رابینو، ۱۳۷۴، صص. ۱۰۰، ۱۸۳، ۲۲۵، ۲۳۳؛ حسام‌السلطنه، ۱۳۴۶، ص. ۳۶).

از مهم‌ترین شغل‌های اهالی روستاهای گیلان می‌توان به کشاورزی، دامداری، نوغانداری، صیادی اشاره کرد(رابینو، ۱۳۷۴، ص. ۲۳۳؛ نیکیتن، ۱۳۵۶، ص. ۱۰۲). اهالی برخی از روستاها نیز به ساختن وسایل چوبی مانند جارو، سبد، پرده‌های حصیری، کفش‌هائی از چرم به نام صندل و چموش، شانه چوبی، بشقاب، قاشق، طبقچه‌های چوبی، داس، تبر و همچنین طناب مشغول بودند(رابینو، ۱۳۷۴، صص. ۱۸۳، ۲۹۶). حصیربافی و آجرپزی هم از کارهای دیگری بود که اهالی روستای تولم به آن مشغول بودند و آجر به روسیه صادر می‌کردند(رابینو، ۱۳۷۴، ص. ۲۲۵). در فاصله سال‌های ۱۳۲۳-۱۳۲۴ق/۱۹۰۵-۱۹۰۶م، بازرگانی و حمل و نقل دریایی موجب رونق زندگی روستاهایی شده بود که به خاطر برخورداری از بندر و قرار داشتن در مجاورت دریا شده بود؛ از جمله این مناطق می‌توان به بندر حسن‌کیاده و بندر چم‌خاله اشاره کرد(رابینو، ۱۳۷۴، ص. ۳۰۲). در این دوره محصولاتی مانند چای، قند، قماش، سماور، چوب، آرد غذایی، نمک، شکر، محصولات معدنی و صنعتی، کالای خرازی و مسگری، مبل، کاغذ لوازم‌التحریر، شیشه‌آلات وارد می‌شد و محصولاتی مانند چوب، برنج و سایر محصولات غذایی و کنف و کتان و سایر مواد اولیه منسوجات به روسیه صادر می‌شد(رابینو، ۱۳۷۴، صص. ۲۲۵، ۳۰۲؛ نیکیتن، ۱۳۵۶، ص. ۱۰۲). چموشدوزی و آهنگری هم از شغل‌های دیگری بودند که اهالی روستای ماسوله در گیلان به آنها مبادرت می‌ورزیدند. معادن ماسوله گیلان به مباشرت استاد فتح‌الله آهنگرباشی شروع به استخراج شد و چون آهن آنجا نرم‌تر از آهنی بود که سابقا از حاجی‌ترخان وارد می‌شد برای ساختن لوله‌های تفنگ و سایر آلات حرب مصرف می‌کردند. قطران را که سابقا از روسیه وارد می‌شد به مساعی میرزا علی‌اکبر سرهنگ قورخانه در رحمت‌آباد گیلان تهیه کردند و تا بدان حد بر میزان تولیدش افزوده شد که حتی مازاد بر مصرف داخلی بود. عده‌ای از مردم ماسوله هم بازرگان بودند و مختصر تجارتی با رشت و زنجان داشتند(عیسوی، ۱۳۸۸، ص. ۴۶۰؛ رابینو، ۱۳۷۴، صص. ۲۱۷-۲۱۸). ثروت عمده کوچ‌نشینان گوسفندان و سایر چهارپایانشان بود. از این‌رو، تولید محصولاتی دامی مانند کره و پنیر و روغن رونق داشت. چادرنشینان گیلان پارچه‌های پشمین سیاه‌چادر و گلیم و جاجیم و پلاس و سایر پارچه‌های کنفی نیز می‌بافتند(رابینو، ۱۳۷۴، ص. ۳۰۶).

بنای بازار در روستاهای گیلان از اقداماتی بود که باعث رونق اقتصادی نسبی جوامع روستایی و اشتغال روستانشینان در این دوران شد. بازارهایی در روستاهای تالش از جمله کرگانرود، دیره‌کری، لیسار و حویق شکل گرفته بود(رابینو، ۱۳۷۴، ص. ۱۰۰). در کرگانرود، که پرجمعیت‌ترین روستای تالش بود، بازارهایی وجود داشت که اهالی محصول زراعتی خود را در آنجا با اجناس صنعتی مبادله می‌کردند. تجار هم در زمستان به آنجا آمد و شد داشتند(نیکیتن، ۱۳۵۶، ص. ۱۰۲). همچنین بازارهایی در روستاهای فومن و شفت وجود داشت که اهالی روستای ماسوله نزدیک هفت ماه از سال به تجارت در آن بازارها مشغول بودند(رابینو، ۱۳۷۴، صص. ۲۱۷-۲۱۸). یکی از روستاهای گیلان به خاطر وجود بازار پررونق، به دوشنبه بازار معروف شده بود. ساکنان روستاهای مجاور هفته‌ای یک روز راهی دوشنبه بازار می‌شدند و به خرید و فروش اجناس خود می‌پرداختند(مظفرالدین شاه قاجار، ۱۳۲۰ق، ص. ۱۵). در روستای کسما نیز بازاری موسوم به چهارشنبه بازار وجود داشت که توسط محمودخان سرتیپ فومنی ساخته شده بود(حسام‌السلطنه، ۱۳۴۶، صص. ۱۶-۱۷). در این بازار تجارت پوست گراز توسط شخص ارمنی سنندجی صورت می‌گرفت. حجم تجارت پوست توسط وی در سال تقریبا سیصد

پوست گزارش شده است که بخشی از این پوست‌ها بعد از دباغی به طرف حاجی طرخان صادر می‌شد(حسام‌السلطنه، ۱۳۴۶، صص. ۱۷، ۳۳-۳۲).

تاسیس کارخانه در روستاها هم باعث ایجاد اشتغال جدید برای اهالی روستاها شد. به عبارت دیگر علاوه بر شغل‌های نامبرده در فوق، اهالی می‌توانستند در این کارخانه‌ها به عنوان کارگر کار کنند. با واردات تخم نوغان به گیلان و رونق نسبی محصول ابریشم، تلمبارها و کارخانه‌های بسیاری در روستاهای گیلان از جمله شفت، عربان، کسگر، لشت‌نشا، چکوور، کسما، بوسار، چوکام، تولم، خمام و بسیاری از روستاهای دیگر گیلان تاسیس شدند که در آنها به تولید پیله ابریشم و خفه کردن و خشک کردن پیله می‌پرداختند (رابینو، ۱۳۷۳، صص. ۳۱۱، ۳۱۶-۳۱۷). شکل‌گیری اداراتی مانند شیلات، تلگراف و پست و گمرک در برخی روستاهای گیلان، باعث اهمیت یافتن آنها از طرف اتباع دول بیگانه شد. شیلات تالش از طرف دولت به حکام این منطقه اجاره داده می‌شد و در برخی سنوات هم به اجاره رعیت روس درمی‌آمد(حسام‌السلطنه، ۱۳۴۶، صص.۴۲ـ۴۳). تاسیس اداره تلگراف در برخی از روستاها مانند شفارود، باعث ارتباط گسترده‌تر اهالی روستاها با شهرها و حتی ولایات و ایالات دیگر می‌شد. به‌واسطهٔ برخورداری از تلگراف، اهالی روستاهای تالش از جمله اسالم و کرگانرود، که اغلب از حاکمان و خوانین خود و نیز از اتباع خارجه ساکن در نواحی شکایت داشتند، شکایت خود را به حاکم گیلان در رشت، مجلس شورای ملی، دفاتر روزنامه‌ها و یا به دربار مخابره می‌کردند و خواستار اجرای عدالت بر طبق مشروطیت بودند(استادوخ، سال۱۳۱۸ق، ک۱۲، پ۱۷، س۱۰؛ استادوخ، سال۱۳۲۵ق، ک۱۲، پ۰۷، س۱۲۷؛ استادوخ، سال۱۳۱۷ق، ک۱۳، پ۳، س۳۹؛ استادوخ، سال۱۳۲۷ق، ک۳۲، پ۱، س۳؛ پناهی، ۱۳۹۹، صص. ۳۵۹-۳۶۰، ۳۷۲-۳۷۳؛ *کتاب نارنجی*، ۱۳۶۷، ج۱، صص. ۲۷۹-۲۸۰؛ *روزنامه گیلان*، ۹ شوال ۱۳۲۸، سال اول، شماره ۱۲، ص. ۳؛ *روزنامه گیلان*، ۱۶ محرم ۱۳۲۹، سال اول، شماره ۳۴، ص. ۴).

موانع رشد روستاها و زندگی روستانشینان

بزرگترین و مهم‌ترین مشکل روستاها، که باعث تفاوت بارز بین شهرها و روستاهای گیلان دوره قاجاریه از نظر توسعه و پیشرفت می‌شد، فقدان راه شوسه بود. تالش از جمله مناطقی بود که روستاهای آن به دلیل فقدان راه مناسب مشکلات زیادی داشتند. تالش ولایتی بود که به واسطه برخوردار نبودن از نعمت راه ارتباطی عملا از بقیه ولایات دیگر جدا می‌شد و حتی گفته می‌شود حکومت مرکزی در اداره کردن آن زیاد دخالت نداشت و خوانین و بیک‌ها آن را اداره می‌کردند(نیکیتن، ۱۳۵۶، صص. ۱۰۲-۱۰۳، ۱۴۶-۱۴۷). ماموریتی که از طرف حکومت برای بررسی اوضاع اهالی روستاها جهت رسیدگی به شکایات راهی مناطق روستایی می‌شدند، به واسطه خرابی راه‌ها به مشکلات بسیاری برخورد می‌کردند و حتی گاهی بدون انجام وظیفه از میانه راه برمی‌گشتند (حسام‌السلطنه، ۱۳۴۶، صص. ۱۶ـ۱۷). از تبعات دیگر فقدان راه شوسه در روستاهای گیلان، حمله اشرار و دزدان به روستاها و غارت اموال اهالی روستا بود. از جمله این غارتگران، می‌توان به شاهسون‌ها اشاره کرد. مردم نقاط کوهستانی کرگانرود غالبا به سبب غارت و چپاولی که از ناحیه شاهسون‌های همسایه خود متحمل می‌شدند در زحمت بودند. چوپان‌ها که غالبا در چراگاه‌ها به سر می‌بردند و با خود اسلحه‌ای حمل نمی‌کردند، امکان مقاومت مقابل راهزنان را نداشتند و دام‌های آنان توسط راهزنان به سرقت می‌رفت. فقدان راه مناسب و عدم دسترسی دولت مرکزی به این مناطق مانع ایجاد امنیت مستمر و در نهایت به ضرر و زیان اهالی روستاهای مناطق کوهستانی این بخش از گیلان می‌شد(رابینو، ۱۳۷۴، صص. ۱۰۴-۱۰۵). در اول ذی‌القعده ۱۳۳۰ق/۱۲ اکتبر ۱۹۱۲م نایب‌الحکومه گیلان در نامه‌ای به وزارت داخله از ورود ۱۲۰ نفر شاهسون به شفارود، از شرایط امنیتی تالش و از ایجاد آشوب بزرگ توسط آنان در تالش ابراز نگرانی کرده است(استادوخ، سال۱۳۳۰ق، ک۲۶، پ۱۲، س۲۰). نکتهٔ جالب توجه اینکه با وجود غارتگری‌های شاهسون‌ها، گزارش‌هایی از بیم و نگرانی دولت قاجاریه از اتحاد شاهسون‌ها با اهالی تالش بر ضد دولت مرکزی با محوریت سنی‌گری دو طرف وجود دارد. در ۱۱ شوال ۱۳۳۳ق/۲۲ اگوست ۱۹۱۵م مفاخرالدوله حاکم گیلان در نامه‌ای به وزارت امور خارجه گزارش داده است که وی تمام مساعی خود را برای ایجاد و حفظ امنیت در گیلان و تالش به‌رغم سنی‌مذهب بودن اهالی این نواحی و تمایل آنها به همراهی با ایلات شاهسون اردبیل و مغان به کار بسته است(استادوخ، سال۱۳۳۳ق، ک۴۲، پ۱، س۱؛ همان، سال۱۳۳۳ق، ک۴۲، پ۲۴، س۴۱). به طور کلی، اهالی گیلان و روستانشینان گیلانی اغلب از یورش شاهسون‌ها به سوی طوالش و گیلان در هراس بودند و شاهسون‌ها اغلب بعد از برداشت

محصول برنج اهالی، به آنها حمله می‌بردند(کتاب نارنجی، ۱۳۶۶، ج ۲، ص. ۱۳۸؛ حسام السلطنه، ۱۳۴۶، صص. ۳۲-۳۳).

نتیجه

در این پژوهش، مشخص شد که در گیلان، مردم روستا مانند سایر ولایات ایران، مالک زمین نبودند و اغلب مواقع بر روی اراضی کشاورزی کار می‌کردند که متعلق به شاه، شاهزادگان، حکام و علما و متنفذان محلی بودند و در فصل برداشت، محصول بین آنها به‌عنوان زارع و کشاورز و مالک زمین تقسیم می‌شد. با اینکه در دوره ناصرالدین شاه، با فروش اراضی توسط شاه، مالکیت خصوصی در گیلان در مقایسه با ادوار پیشین گسترش پیدا کرد، اما مردم روستاهای این منطقه نه تنها مالک زمین نشدند بلکه همچنان جزئی از زمین بودند تا جایی که با فروش یا اجاره روستا و اراضی کشاورزی به شخصی دیگر، به رعیتی مالک جدید زمین درمی‌آمدند. در این میان، فراهم شدن امکان مالکیت اراضی برای اتباع بیگانه، مشکلات روستانشینان گیلان افزون‌تر هم شد و به صورت دردسر و مساله‌ای مهم برای مردم ساکن در روستاها و نیز دولت قاجاریه درآمد. با وجود اینکه دولت قاجاریه اقداماتی جهت جلوگیری از مالکیت اتباع خارجی به انجام رساند، ولی به دلیل ضعف دولت مرکزی ایران در مواجهه با دولت‌های بیگانه این اقدامات چندان راهگشای مشکلات روستانشینان گیلانی نبود. در این میان، با وجود اینکه به واسطه گسترش امکانات راتباطی بین نواحی روستاها و شهری مشاغل جدیدی در روستاهای گیلان در این دوره ایجاد شد و رونق قابل توجهی پیدا کرد اما همچنان فقدان راه شوسه مناسب، مناطق روستایی در معرض تهدید اشرار و راهزنان و ایلات غارتگر بودند. با این اوصاف، می‌توان گفت که در این دوره روستاهای گیلان از نظر جمعیت، شغل، تقسیم کار در خانواده، ایجاد راه‌های ارتباطی آسان با مسئولین مملکت از طریق تلگراف، تلفن و پست تحولات ملموسی را تجربه کرد که در مقایسه با ادوار پیشین قابل توجه بودند.

منابع

اسناد:

استادوخ: اداره اسناد و تاریخ دیپلوماسی وزارت امور خارجه:

سال سند ۱۳۱۷ق، کارتن ۱۳، پرونده ۳، سند شماره ۳۹.

سال سند ۱۳۱۸ق، کارتن ۱۲، پرونده ۱۷، سند شماره ۱۰.

سال سند ۱۳۱۹ق، کارتن ۱۳، پرونده ۰۸، سند شماره ۱۰.

سال سند ۱۳۲۰ق، کارتن ۱۵، پرونده ۱، سند شماره ۸۴.

سال سند ۱۳۲۰ق، کارتن ۱۵، پرونده ۱، سند شماره ۸۸.

سال سند ۱۳۲۱ق، کارتن ۱۳، پرونده ۹، سند شماره ۱۲.

سال سند ۱۳۲۱ق، کارتن ۱۵، پرونده ۶، سند شماره ۱.

سال سند ۱۳۲۱ق، کارتن ۱۵، پرونده ۳، سند شماره ۳۶.

سال سند ۱۳۲۱ق، کارتن ۱۹، پرونده ۱۷، سند شماره ۱.

سال سند ۱۳۲۱ق، کارتن ۲۳، پرونده ۰۶، سند شماره ۱۹.

سال سند ۱۳۲۱ق، پرونده ۲۵، پرونده ۵، سند شماره ۳۵.

سال سند ۱۳۲۲ق، کارتن ۱۲، پرونده ۱، سند شماره ۲.

سال سند ۱۳۲۳ق، کارتن ۱۳، پرونده ۹، سند شماره ۲۲.

سال سند ۱۳۲۳ق، کارتن ۱۳، پرونده ۷، سند شماره ۱۶۸.

سال سند ۱۳۲۳ق، کارتن ۱۳، پرونده ۷، سند شماره ۱۷۷.

سال سند ۱۳۲۳ق، کارتن ۱۳، پرونده ۹، سند شماره ۴۹.

سال سند ۱۳۲۳ق، کارتن ۱۳، پرونده ۷، سند شماره ۳۰۰.

سال سند ۱۳۲۳ق، کارتن ۱۳، پرونده ۹، سند شماره ۱۴.

سال سند ۱۳۲۳ق، کارتن ۱۳، پرونده ۷، سند شماره ۲۷۵.

سال سند ۱۳۲۳ق، کارتن ۱۳، پرونده ۷، سند شماره ۲۸۰.

سال سند ۱۳۲۳ق، کارتن ۱۳، پرونده ۹، سند شماره ۲۰.

سال سند ۱۳۲۳ق، کارتن ۱۳، پرونده ۹، سند شماره ۱۳.

سال سند ۱۳۲۳ق، کارتن ۱۳، پرونده ۹، سند شماره ۲۲.

سال سند ۱۳۲۳ق، کارتن ۱۳، پرونده ۷، سند شماره ۱۲۳.

سال سند ۱۳۲۳ق، کارتن ۱۳، پرونده ۹، سند شماره ۴۹.

سال سند ۱۳۲۳ق، کارتن ۱۳^۸ پرونده ۹، سند شماره ۱۲.

سال سند ۱۳۲۳ق، کارتن ۲۳، پرونده ۰۶، سند شماره ۳۲/۱.

سال سند ۱۳۲۳ق، کارتن ۲۳، پرونده ۰۶، سند شماره ۳۳.

سال سند ۱۳۲۳ق، کارتن ۱۳، پرونده ۷، سند شماره ۵۷.

سال سند ۱۳۲۳ق، کارتن ۱۳، پرونده ۷، سند شماره ۲۹۸.

سال سند ۱۳۲۳ق، کارت ۲۵، پرونده ۶، سند شماره ۱۱۷.

سال سند ۱۳۲۴ق، کارتن ۱۲، پرونده ۱۰، سند شماره ۶۷.

سال سند ۱۳۲۴ق، کارتن ۱۲، پرونده ۱۰، سند شماره ۲۲۰.

سال سند ۱۳۲۴ق، کارتن ۱۲، پرونده ۱۰، سند شماره ۲۱۴.

سال سند ۱۳۲۴ق، کارتن ۱۲، پرونده ۷، سند شماره ۸۵.

سال سند ۱۳۲۵ق، کارتن ۲۷، پرونده ۱۵، سند شماره ۳۰.

سال سند ۱۳۲۵ق، کارتن ۱۲، پرونده ۰۷، سند شماره ۱۲۷.

سال سند ۱۳۲۶ق، کارتن ۲۶، پرونده ۱۴، سند شماره ۲.

سال سند ۱۳۲۶ق، کارتن ۲۶، پرونده ۱۴، سند شماره ۳.

سال سند ۱۳۲۶ق، کارتن ۲۶، پرونده ۱۴، سند شماره ۷.

سال سند ۱۳۲۷ق، کارتن ۲۵، پرونده ۳۲، سند شماره ۵.

سال سند ۱۳۲۷ق، کارتن ۲۵، پرونده ۱، سند شماره ۴۳.

سال سند ۱۳۲۷ق، کارتن ۲۵، پرونده ۴، سند شماره ۱۰.

سال سند ۱۳۲۷ق، کارتن ۲۵، پرونده ۳۲، سند شماره ۱۲.

سال سند ۱۳۲۷ق، کارتن ۲۵، پرونده ۳۲، سند شماره های ۱۳ـ۱۵.

سال سند ۱۳۲۷ق، کارتن ۲۵، پرونده ۳۲، سند شماره ۱۱.

سال سند ۱۳۲۷ق، کارتن ۲۵، پرونده ۳۲، سند شماره ۱.

سال سند ۱۳۲۷ق، کارتن ۲۵، پرونده ۳۲، سند شماره ۵.

سال سند ۱۳۲۷ق، کارتن ۲۵، پرونده ۵، سند شماره ۶.

سال سند ۱۳۲۷ق، کارتن ۳۲، پرونده ۱، سند شماره ۳.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۲۵، پرونده ۴۷، سند شماره ۲۲.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۲۵، پرونده ۳۲، سند شماره ۵.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۲۵، پرونده ۴۷، سند شماره ۳۹.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۲۵، پرونده ۴۱، سند شماره ۲۱.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۲۵، پرونده ۱۰، سند شماره ۳۸.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۲۵، پرونده ۱۰، سند شماره ۷.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۳۵، پرونده ۱، سند شماره ۱.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۲۵، پرونده ۱۰، سند شماره ۲.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۲۵، پرونده ۱۰، سند شماره ۳۳.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۳۵، پرونده ۱، سند شماره ۱۹۱ و ۱۹۴.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۲۵، پرونده ۱۰، سند شماره ۴۴.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۲۵، پرونده ۱۰، سند شماره ۱۴۲.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۲۵، پرونده ۱۰، سند شماره ۳۹.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۲۵، پرونده ۱۰، سند شماره ۲.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۲۵، پرونده ۴۱، سند شماره ۱۲۷.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۲۵، پرونده ۴۱، سند شماره ۳۲.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۲۵، پرونده ۱۰، سند شماره ۱۴۲.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۲۵، پرونده ۱۰، سند شماره ۱۰۸.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۲۵، پرونده ۱۰، سند شماره های ۱۸، ۱۹، ۱۹.۱.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۲۶، پرونده ۲۹، سند شماره ۲۴_۲۵.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۳۵، پرونده ۱، سند شماره ۱.
سال سند ۱۳۲۸ق، کارتن ۳۵، پرونده ۱، سند شماره ۲۹.
سال سند ۱۳۲۹ق، کارتن ۲۵، پرونده ۸، سند شماره ۳۷.
سال سند ۱۳۲۹ق، کارتن ۲۵، پرونده ۸، سند شماره ۱۴.
سال سند ۱۳۳۰ق، کارتن ۲۶، پرونده ۷۸، سند شماره ۵۲.
سال سند ۱۳۳۰ق، کارتن ۲۶، پرونده ۷۸، سند شماره ۴۹.
سال سند ۱۳۳۰ق، کارتن ۲۶، پرونده ۶۰، سند شماره ۱_۲.
سال سند ۱۳۳۰ق، کارتن ۲۶، پرونده ۱۲، سند شماره ۲۰.
سال سند ۱۳۳۰ق، کارتن ۴۰، پرونده ۱، سند شماره ۲۱.
سال سند ۱۳۳۰ق، کارتن ۴۰، پرونده ۱، سند شماره ۵.
سال سند ۱۳۳۲ق، کارتن ۶۶، پرونده ۴۹، سند شماره ۱.
سال سند ۱۳۳۳ق، کارتن ۴۲، پرونده ۱، سند شماره ۱.
سال سند ۱۳۳۳ق، کارتن ۴۲، پرونده ۲۵، سند شماره ۱۶.
سال سند ۱۳۳۳ق، کارتن ۴۲، پرونده ۲۵، سند شماره ۲۷.
سال سند ۱۳۳۳ق، کارتن ۴۲، پرونده ۲۴، سند شماره ۴۱.

ساکما: سازمان اسناد کتابخانه ملی:

سال سند ۱۲۹۰ق، کارتن ۲۹۵، پرونده ۰۰۷۱۹۳، اسناد شماره ۰۰۰۶_۰۰۰۹.
سال سند ۱۲۹۰ق، کارتن ۲۹۵، پرونده ۰۰۷۱۹۳اسناد شماره ۰۰۳۷، ۰۰۳۹_۰۰۴۴.
سال سند ۱۲۹۰ق، کارتن ۲۹۵، پرونده ۰۰۷۱۹۳سند شماره ۰۱۵۱
سال سند ۱۲۹۰ق، کارتن ۲۹۵، پرونده ۰۰۷۱۹۳، اسناد شماره ۰۱۵۱، ۰۱۵۴.
سال سند ۱۲۹۰ق، کارتن ۲۹۵، پرونده ۰۰۷۱۹۳، سند شماره ۰۱۶۹.
سال سند ۱۲۹۰ق، کارتن ۲۹۵، پرونده ۰۰۷۱۹۳، سند شماره ۰۱۷۲.
سال سند ۱۲۹۰ق، کارتن ۲۹۵، پرونده ۰۰۷۱۹۳، سند شماره ۰۱۹۵.
سال سند ۱۲۹۰ق، کارتن ۲۹۵، پرونده ۰۰۷۱۹۳، سند شماره ۰۱۹۷.
سال سند ۱۲۹۰ق، کارتن ۲۹۵، پرونده ۰۰۷۱۹۳، سند شماره ۰۱۹۸.
سال سند ۱۲۹۰ق، کارتن ۲۹۵، پرونده ۰۰۷۱۹۳، سند شماره ۰۱۹۹.
سال سند ۱۲۹۰ق، کارتن ۲۹۵، پرونده ۰۰۷۱۹۳، سند شماره ۰۲۰۰.
سال سند ۱۲۹۰ق، کارتن ۲۹۵، پرونده ۰۰۷۱۹۳، اسناد شماره ۰۲۰۲_۰۲۰۶.
سال سند ۱۳۲۲ق، شماره سند ۲۹۶/۸۹۱۷.
سال سند ۱۳۲۶ق، شماره سند ۲۹۶/۸۹۱۷.
سال سند ۱۳۲۹ق، شماره سند ۲۹۶/۸۹۱۷.
سال سند ۱۳۳۲ق، شماره سند ۲۹۶/۸۹۱۷.
سال سند ۱۳۳۶ق، شماره سند۲۹۶/۸۹۱۷.
سال سند ۱۳۳۷ق، شماره سند ۲۹۶/۸۹۱۷.
سال سند ۱۳۳۷ق، شماره سند ۲۹۶/۸۹۱۷.
سال سند ۱۳۳۸ق، شماره سند ۲۹۶/۸۹۱۷.

روزنامه‌ها:

روزنامه انجمن ملی ولایتی گیلان، ۲۲ رجب ۱۳۲۵، سال اول، شماره ۱، ص ۲؛ همان، ۲۲ رجب ۱۳۲۵، سال اول، شماره ۱، ص ۴.
روزنامه گیلان، ۹ شوال ۱۳۲۸، سال اول، شماره ۱۲، ص ۳.
روزنامه گیلان، ۳ شوال ۱۳۲۸، سال اول، شماره ۱۰، صص ۳_۴.
روزنامه گیلان، ۱۶ محرم ۱۳۲۹، سال اول، شماره ۳۴، ص ۴.

کتاب‌ها و مقالات:

احمدی، علیرضا(۱۳۹۹)، «هدف و عواقب خصوصی سازی اراضی و املاک خالصه دولت در دوره ناصرالدین شاه»، *کارنامه تاریخ*، سال ششم، شماره سیزدهم، بهار و تابستان ۱۳۹۹، صص ۱۰۷_۱۱۰.
اورسل بلژیکی(۱۳۸۲)، ارنست، *سفرنامه قفقاز و ایران*، ترجمه علی‌اصغر سعیدی، نشر پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
آدمیت، فریدون و ناطق، هما(۱۳۹۸)، *افکار اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار*، نشر آگاه.
باستانی پاریزی، محمدابراهیم(۱۳۷۸). *سیاست و اقتصاد عصر صفوی*. انتشارات صفی علیشاه.
پطروشفسکی، ایلیا پائولوویچ(۱۳۵۷)، *کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول*. ترجمه کریم کشاورز. ابوریحان.
پناهی، عباس(۱۳۹۹)، *اسناد گیلان در دوره مشروطیت(مجلس دوم تا پنجم شورای ملی)*، نشر کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
حسام‌السلطنه، ابوالنصر میرزا(۱۳۴۶)، *سفرنامه طوالش*، به کوشش ابراهیم صفائی، چاپ شرق.
خودزکو، الکساندر(۱۳۵۴)، *سرزمین گیلان(۱۲۴۶_۱۲۶۳ق/۱۸۳۰_۱۸۴۷م)*، ترجمه سیروس سهامی، نشر پیام.
دالمانی، هانری رنه(۱۳۳۵). *سفرنامه از خراسان تا بختیاری*. ترجمه همایون فره وشی. انتشارات ابن سینا(امیرکبیر).
رابینو، ه. ل و ف. لافون(۱۳۷۳). *صنعت نوغان در ایران*. ترجمه جعفر خمامی‌زاده. موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
رابینو، ه. ل(۱۳۷۴)، ولایات دارالمرز ایران: گیلان، ترجمه جعفر خمامی‌زاده، نشر طاعتی.

رحمانیان، داریوش، میرکیایی، مهدی(۱۳۹۳). «تاثیر خشکسالی و قحطی بر وضعیت مالکیت زمین در ایران عصر ناصری». *مطالعات تاریخ اسلام*. سال هفتم. شماره ۲۳. زمستان ۱۳۹۳. صص ۲۲۱_ ۲۲۳.

ژوبر، پیرآمده امیلین پروب(۱۳۴۷)، *مسافرت در ارمنستان و ایران*، ترجمه علیقلی اعتمادمقدم، نشر بنیاد فرهنگ ایران.

عبادی، مهدی، غفاری رودسری، ذلیخا (۱۴۰۳)، «پدیده اجتماعی ـ سیاسی تغییر تابعیت در گیلان عصر قاجاری»، *پژوهشهای تاریخی*، سال شانزدهم، شماره اول (پیاپی ۶۱)، بهار ۱۴۰۳، ص ۴۵ ـ ۸۳.

علم، محمدرضا، کاظمی، سجاد(۱۳۹۶)، «تاثیر انقلاب مشروطه بر تحول نظام زمین‌داری»، فصلنامه پژوهشهای تاریخی. سال ۵۳. سال نهم. شماره یکم. پیاپی ۳۳، بهار ۱۳۹۶، صص ۹۳_۱۰۶.

عیسوی، چارلز فیلیپ(۱۳۸۸)، تاریخ اقتصادی ایران: قاجاریه ۱۲۱۵-۱۳۳۲ق، ترجمه یعقوب آژند، نشرگستره.

فووریه، ژوآنس(۱۳۸۵)، *سه سال در دربار ایران از ۱۳۰۶-۱۳۰۹ق*، ترجمه عباس اقبال آشتیانی، نشر علم.

کارلا سرنا(۱۳۶۳)، *مردم و دیدنی‌های ایران "سفرنامه کارلا سرنا" (۱۲۹۴ق/۱۸۷۷م)*، ترجمه غلامرضا سمیعی، نشر نو، چاپ نخست.

کتاب نارنجی(گزارش‌های سیاسی وزارت خارجه روسیه تزاری درباره انقلاب مشروطه ایران)(۱۳۶۶)، جلد دوم، به کوشش بشیری، احمد، ترجمه دیده‌بان، فتح‌الله و دیگران، نشر نور.

کتاب نارنجی(گزارشهای سیاسی وزارت خارجه روسیه تزاری درباره انقلاب مشروطه ایران)(۱۳۶۷). جلد اول. به کوشش احمد بشیری، ترجمه فتح‌الله دیده بان و دیگران، نور.

کرزن، لرد جرج ناتانیل(۱۳۷۳). *ایران و قضیه ایران*. ترجمه وحید مازندرانی. انتشارات علمی و فرهنگی.

کرزن، جرج ناتائیل(۱۳۴۷)، *ایران و مسئله ایران(۱۸۸۹م)*، ترجمه علی جواهرکلام، نشر ابن سینا.

لمبتن، آ. ک(۱۳۷۵). *ایران عصر قاجار*. ترجمه سیمین فصیحی، جاودان خرد.

لمبتون، آ. ک(۱۳۶۲). *مالک و زارع در ایران*. ترجمه منوچهر امیری، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.

مظفرالدین شاه قاجار(۱۳۲۰ق)، سفرنامه مظفرالدین شاه، بی‌نا.

ملکم، سرجان(بی تا)، *تاریخ کامل ایران*. ترجمه میرزا اسماعیل حیرت. کوشش علی اصغر عبداللهی، انتشارات افسون.

ملگونف و عزالدوله(۱۳۶۳)، عبدالصمد، *سفرنامه ایران و روسیه (۱۲۷۴_۱۲۷۶ق/۱۸۵۸_۱۸۶۰م)*، ترجمه فرامرز طالبی، محمد گلبن، نشر دنیای کتاب.

ناصرالدین شاه قاجار(۱۳۶۷)، *روزنامه سفر گیلان*، به کوشش منوچهر ستوده، نشر موسسه فرهنگی جهانگیری.

نیکتین، موسیوب(۱۳۵۶)، *خاطرات و سفرنامه نیکتین*، ترجمه علی‌محمد فره‌وشی، نشر معرفت.

Fraser, James Baillie(۱۸۲۶), *Travels and Adventures in the Persian Province on the southern Banks of the Caspian*, London.

Bibliography-Romanized

Documens:

edāreh-ye asnād va tārik̲-e diplomāsī vezārat-e omūr-e k̲āreje

Sāle sanad ۱۳۱۷ hq.(۱۸۹۹), Kārton ۱۳, parvande ۳, sanad šomare ۳۹.

Sāle sanad ۱۳۱۸ hq.(۱۹۰۰), Kārton ۱۲, parvande ۱۷, sanad šomare ۱۰.

Sāle sanad ۱۳۱۹ hq.(۱۹۰۱), Kārton ۱۳, parvande ۰۸, sanad šomare ۱۰.

Sāle sanad ۱۳۲۰ hq.(۱۹۰۲), Kārton ۱۵, parvande ۱, sanad šomare ۸٤.

Sāle sanad ۱۳۲۰ hq.(۱۹۰۲), Kārton ۱۵, parvande ۱, sanad šomare ۸۸.

Sāle sanad ۱۳۲۱ hq.(۱۹۰۳), Kārton ۱۳, parvande ۹, sanad šomare ۱۲.

Sāle sanad ۱۳۲۱ hq.(۱۹۰۳), Kārton ۱۵, parvande ٦, sanad šomare ۱.

Sāle sanad ۱۳۲۱ hq.(۱۹۰۳), Kārton ۱۵, parvande ۳, sanad šomare ۳٦.

Sāle sanad ۱۳۲۱ hq.(۱۹۰۳), Kārton ۱۹, parvande ۱۷, sanad šomare ۱.

Sāle sanad ۱۳۲۱ hq.(۱۹۰۳), Kārton ۲۳, parvande ۰٦, sanad šomare ۱۹.

Sāle sanad ۱۳۲۱ hq.(۱۹۰۳), Kārton ۲۵, parvande ۵, sanad šomare ۳۵.

Sāle sanad ۱۳۲۲ hq.(۱۹۰٤), Kārton ۱۲, parvande ۱, sanad šomare ۲.

Sāle sanad ۱۳۲۳ hq.(۱۹۰۵), Kārton ۱۳, parvande ۱, sanad šomare ۲۲.

Sāle sanad ۱۳۲۳ hq.(۱۹۰۵), Kārton ۱۳, parvande ۷, sanad šomare ۱٦۸.

Sāle sanad ۱۳۲ hq.(۱۹۰۵), Kārton ۱۳, parvande ۷, sanad šomare ۱۷۷.

Sāle sanad ۱۳۲۳ hq.(۱۹۰۵), Kārton ۱۳, parvande ۹, sanad šomare ٤۹.

Sāle sanad ۱۳۲۳ hq.(۱۹۰۵), Kārton ۱۳, parvande ۷, sanad šomare ۳۰۰.

Sāle sanad ۱۳۲۳ hq.(۱۹۰۵), Kārton ۱۳, parvande ۹, sanad šomare ۱٤.

Sāle sanad ۱۳۲۳ hq.(۱۹۰۵), Kārton ۱۳, parvande ۷, sanad šomare ۲۷۵.

Sāle sanad ۱۳۲۳ hq.(۱۹۰۵), Kārton ۱۳, parvande ۷, sanad šomare ۲۸۰.

Sāle sanad ۱۳۲۳ hq.(۱۹۰۵), Kārton ۱۳, parvande ۹, sanad šomare ۲۰.

Sāle sanad ۱۳۲۳ hq.(۱۹۰۵), Kārton ۱۳, parvande ۹, sanad šomare ۱۳.

Sāle sanad ۱۳۲۳ hq.(۱۹۰۵), Kārton ۱۳, parvande ۹, sanad šomare ۲۲.

Sāle sanad ۱۳۲۳ hq.(۱۹۰۵), Kārton ۱۳, parvande ۷, sanad šomare ۱۲۳.

Sāle sanad ۱۳۲۳ hq.(۱۹۰۵), Kārton ۱۳, parvande ۹, sanad šomare ٤۹.
Sāle sanad ۱۳۲۳ hq.(۱۹۰۵), Kārton ۱۳, parvande ۹, sanad šomare ۱۲.
Sāle sanad ۱۳۲۳ hq.(۱۹۰۵), Kārton ۲۳, parvande ۰٦, sanad šomare ۳۲/۱.
Sāle sanad ۱۳۲۳ hq.(۱۹۰۵), Kārton ۲۳, parvande ۰٦, sanad šomare ۳۳.
Sāle sanad ۱۳۲۳ hq.(۱۹۰۵), Kārton ۱۳, parvande ۷, sanad šomare ٥۷.
Sāle sanad ۱۳۲۳ hq.(۱۹۰۵), Kārton ۱۳, parvande ۷, sanad šomare ۲۹۸.
Sāle sanad ۱۳۲۳ hq.(۱۹۰۵), Kārton ۲٥, parvande ٦, sanad šomare ۱۱۷.
Sāle sanad ۱۳۲٤ hq.(۱۹۰٦), Kārton ۱۲, parvande ۱۰, sanad šomare ٦۷.
Sāle sanad ۱۳۲٤ hq.(۱۹۰٦), Kārton ۱۲, parvande ۱۰, sanad šomare ۲۲۰.
Sāle sanad ۱۳۲٤ hq.(۱۹۰٦), Kārton ۱۲, parvande ۱۰, sanad šomare ۲۱٤.
Sāle sanad ۱۳۲٤ hq.(۱۹۰٦), Kārton ۱۲, parvande ۷, sanad šomare ۸٥.
Sāle sanad ۱۳۲٥ hq.(۱۹۰۷), Kārton ۲۷, parvande ۱٥, sanad šomare ۳۰.
Sāle sanad ۱۳۲٥ hq.(۱۹۰٦), Kārton ۱۲, parvande ۷, sanad šomare ۱۲۷.
Sāle sanad ۱۳۲٦ hq.(۱۹۰۷), Kārton ۲٦, parvande ۲, sanad šomare ٦۷.
Sāle sanad ۱۳۲٦ hq.(۱۹۰۷), Kārton ۲٦, parvande ۱٤, sanad šomare ۳.
Sāle sanad ۱۳۲٦ hq.(۱۹۰۷), Kārton ۲٦, parvande ۱٤, sanad šomare ۷.
Sāle sanad ۱۳۲۷ hq.(۱۹۰۸), Kārton ۲٥, parvande ۳۲, sanad šomare ٥.
Sāle sanad ۱۳۲۷ hq.(۱۹۰۸), Kārton ۲٥, parvande ۱, sanad šomare ٤۳.
Sāle sanad ۱۳۲۷ hq.(۱۹۰۸), Kārton ۲٥, parvande ٤, sanad šomare ۱۰.
Sāle sanad ۱۳۲۷ hq.(۱۹۰۸), Kārton ۲٥, parvande ۳۲, sanad šomare ۱۲.
Sāle sanad ۱۳۲۷ hq.(۱۹۰۸), Kārton ۲٥, parvande ۳۲, sanad šomare ۱۳-۱٥.
Sāle sanad ۱۳۲۷ hq.(۱۹۰۸), Kārton ۲٥, parvande ۳۲, sanad šomare ۱۱.
Sāle sanad ۱۳۲۷ hq.(۱۹۰۸), Kārton ۲٥, parvande ۳۲, sanad šomare ۱.
Sāle sanad ۱۳۲۷ hq.(۱۹۰۸), Kārton ۲٥, parvande ۳۲, sanad šomare ٥.
Sāle sanad ۱۳۲۷ hq.(۱۹۰۸), Kārton ۲۳, parvande ۱, sanad šomare ۳.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۲٥, parvande ٤۷, sanad šomare ۲۲.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۲٥, parvande ۳۲, sanad šomare ٥.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۲٥, parvande ٤۷, sanad šomare ۳۹.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۲٥, parvande ٤۱, sanad šomare ۲۱.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۲٥, parvande ۱۰, sanad šomare ۳۸.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۲٥, parvande ۱۰, sanad šomare ۷.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۳٥, parvande ۱, sanad šomare ۱.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۲٥, parvande ۱۰, sanad šomare ۲.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۲٥, parvande ۱۰, sanad šomare ۳۳.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۳٥, parvande ۱, sanad šomare ۱۹۱ , ۱۹۲.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۲٥, parvande ۱۰, sanad šomare ٤٤.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۲٥, parvande ۱۰, sanad šomare ۱٤۲.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۲٥, parvande ۱۰, sanad šomare ۳۹.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۲٥, parvande ٤۱, sanad šomare ۱۲۷.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۲٥, parvande ٤۱, sanad šomare ۳۲.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۲٥, parvande ۱۰, sanad šomare ۱٤۲.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۲٥, parvande ۱۰, sanad šomare ۱۰۸.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۲٥, parvande ۱۰, sanad šomare ۱۸, ۱۹, ۱۹,۱.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۲٦, parvande ۲۹, sanad šomare ۲٤-۲٥.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۳٥, parvande ۱, sanad šomare ۱.
Sāle sanad ۱۳۲۸ hq.(۱۹۰۹), Kārton ۳٥, parvande ۱, sanad šomare ۲۹.
Sāle sanad ۱۳۲۹ hq.(۱۹۱۰), Kārton ۲٥, parvande ۸, sanad šomare ۳۷.
Sāle sanad ۱۳۲۹ hq.(۱۹۱۰), Kārton ۲٥, parvande ۸, sanad šomare ۱٤.
Sāle sanad ۱۳۳۰ hq.(۱۹۱۱), Kārton ۲٦, parvande ۷۸, sanad šomare ٥۲.
Sāle sanad ۱۳۳۰ hq.(۱۹۱۱), Kārton ۲٦, parvande ۷۸, sanad šomare ٤۹.
Sāle sanad ۱۳۳۰ hq.(۱۹۱۱), Kārton ۲٦, parvande ٦۰, sanad šomare ۱-۲.
Sāle sanad ۱۳۳۰ hq.(۱۹۱۱), Kārton ۲٦, parvande ۱۲, sanad šomare ۲۰.

Sāle sanad ۱۳۳۰ hq.(۱۹۱۱), Kārton ٤۰, parvande ۱, sanad šomare ۲۱.
Sāle sanad ۱۳۳۰ hq.(۱۹۱۱), Kārton ٤۰, parvande ۱, sanad šomare ٥.
Sāle sanad ۱۳۳۲ hq.(۱۹۱۳), Kārton ٦٦, parvande ٤۹, sanad šomare ۱.
Sāle sanad ۱۳۳۳ hq.(۱۹۱٤), Kārton ٤۲, parvande ۱, sanad šomare ۱.
Sāle sanad ۱۳۳۳ hq.(۱۹۱٤), Kārton ٤۲, parvande ۲٥, sanad šomare ۱٦.
Sāle sanad ۱۳۳۳ hq.(۱۹۱٤), Kārton ٤۲, parvande ۲٥, sanad šomare ۲۷.
Sāle sanad ۱۳۳۳ hq.(۱۹۱٤), Kārton ٤۲, parvande ۲٤, sanad šomare ٤۱.

Sāzmān-e asnād va ketābḵāne-ye melli-e irān

Sāle sanad ۱۲۹۰ hq.(۱۸۷۳), Kārton ۲۹٥, parvande ۰۰۷۱۹۳, asanad šomare ۰۰۰٦-۰۰۰۹.
Sāle sanad ۱۲۹۰ hq.(۱۸۷۳), Kārton ۲۹٥, parvande ۰۰۷۱۹۳, asanad šomare ۰۰۳۷, ۰۰۳۹, ۰۰٤٤.
Sāle sanad ۱۲۹۰ hq.(۱۸۷۳), Kārton ۲۹٥, parvande ۰۰۷۱۹۳, □□□□□ □□□□□□ ۰۱٥۱.
Sāle sanad ۱۲۹۰ hq.(۱۸۷۳), Kārton ۲۹٥, parvande ۰۰۷۱۹۳, □□□□□ □□□□□□ ۰۱٥۱, ۰۱٥۳.
Sāle sanad ۱۲۹۰ hq.(۱۸۷۳), Kārton ۲۹٥, parvande ۰۰۷۱۹۳, □□□□□ □□□□□□ ۰۱۶۹.
Sāle sanad ۱۲۹۰ hq.(۱۸۷۳), Kārton ۲۹٥, parvande ۰۰۷۱۹۳, □□□□□ □□□□□□ ۰۱۷۲.
Sāle sanad ۱۲۹۰ hq.(۱۸۷۳), Kārton ۲۹٥, parvande ۰۰۷۱۹۳, □□□□□ □□□□□□ ۰۱۹٥.
Sāle sanad ۱۲۹۰ hq.(۱۸۷۳), Kārton ۲۹٥, parvande ۰۰۷۱۹۳, sanad šomare ۰۱۹۷.
Sāle sanad ۱۲۹۰ hq.(۱۸۷۳), Kārton ۲۹٥, parvande ۰۰۷۱۹۳, □□□□□ □□□□□□ ۰۱۹۸.
Sāle sanad ۱۲۹۰ hq.(۱۸۷۳), Kārton ۲۹٥, parvande ۰۰۷۱۹۳, sanad šomare ۰۱۹۹.
Sāle sanad ۱۲۹۰ hq.(۱۸۷۳), Kārton ۲۹٥, parvande ۰۰۷۱۹۳, □□□□□ □□□□□□ ۰۲۰۰.
Sāle sanad ۱۲۹۰ hq.(۱۸۷۳), Kārton ۲۹٥, parvande ۰۰۷۱۹۳, sanad šomare ۰۲۰۲-۰۲۰۶
Sāle sanad ۱۳۲۲ hq.(۱۹۰٤), sanad šomare ۲۹٦/۸۹۱۷.
Sāle sanad ۱۳۲٦ hq.(۱۹۰۸), sanad šomare ۲۹٦/۸۹۱۷.
Sāle sanad ۱۳۲۹ hq.(۱۹۱۱), sanad šomare ۲۹٦/۸۹۱۷.
Sāle sanad ۱۳۳۲ hq.(۱۹۱٤), sanad šomare ۲۹٦/۸۹۱۷.
Sāle sanad ۱۳۳٦ hq.(۱۹۱۸), sanad šomare ۲۹٦/۸۹۱۷.
Sāle sanad ۱۳۳۷ hq.(۱۹۱۹), sanad šomare ۲۹٦/۸۹۱۷.
Sāle sanad ۱۳۳۸ hq.(۱۹۲۰), sanad šomare ۲۹٦/۸۹۱۷.

Newspapers

Ruznāma-ye Anjoman-e Melli-ye Velāyati-ye Gilān, ۲۲ Rajab ۱۳۲٥, sāl-e avval, šomāra-ye ۱, ṣ. ۲.
Ruznāma-ye Anjoman-e Melli-ye Velāyati-ye Gilān, ۲۲ Rajab ۱۳۲٥, sāl-e avval, šomāra-ye ۱, ṣ. ۴.
Ruznāma-ye Gilān, ۹ Šavvāl ۱۳۲۸, sāl-e avval, šomāra-ye ۱۲, ṣ. ۳.
Ruznāma-ye Gilān, ۳ Šavvāl ۱۳۲۸, sāl-e avval, šomāra-ye ۱۰, ṣṣ. ۳–٤.
Ruznāma-ye Gilān, ۱٦ Moḥarram ۱۳۲۹, sāl-e avval, šomāra-ye ۳٤, ṣ. ٤.

Books and Articles

Ādamiyat, Fereydun va Homā Nāṭeq, Afkār-e ejtemāʿi, siāsi va eqteṣādi dar āṯār-e montašer-našode-ye dowrān-e Qājār, Āgāh, ۱۳۹۸.
Aḥmadi, ʿAlireżā, «Hadaf va ʿavāqeb-e ḵoṣuṣi-sāzi-ye arāżi va amlāk-e ḵāleṣe-ye dowlat dar dowra-ye Nāṣer-al-Din Šāh», Kārnāma-ye Tārikh, sāl-e šašom, šomāra-ye sizdahom, bahār va tābestān ۱۳۹۹, ṣṣ. ۱۰۷–۱۱۰.
ʿAlam, Moḥammad-Reżā va Sajjād Kāẓemi, «Taʾsir-e enqelāb-e Mašruṭa bar taḥavvol-e neẓām-e zamindāri», Faṣl-nāma-ye Pažuhešhā-ye Tārīḵi, sāl-e nohom, šomāra-ye ۱, bahār ۱۳۹٦, ṣṣ. ۹۳–۱۰٦.
Bāstāni Pārizi, Moḥammad-Ebrāhim, Siāsat va eqteṣād-e ʿaṣr-e Ṣafavi, Ṣafi ʿAlišāh, ۱۳۷۸.
Curzon, George Nathaniel, Irān va masʾala-ye Irān, tr. ʿAli Javāherkalām, Ibn Sinā, ۱۳٤۷.
Curzon, George Nathaniel, Irān va qażiya-ye Irān, tr. Vaḥid Māzandarāni, ʿElmi va Farhangi, ۱۳۷۳.
Dalmani, Henry René, Safar-nāma az Ḵorāsān tā Baḵtiāri, tr. Homāyun Farrahvaši, Ibn Sinā, ۱۳۳٥.
ʿEbādi, Mahdi va Zoleykhā Ḡaffāri Rudsari, «Padida-ye ejtemāʿi-siāsi-ye tagyir-e tābeʿiyat dar Gilān-e ʿaṣr-e Qājār», Pažuhešhā-ye Tārīḵi, sāl-e šānzdahom, šomāra-ye ۱, bahār ۱٤۰۳, ṣṣ. ٤٥–۸۳.
Fourier, Jean-Baptiste, Se sāl dar darbār-e Irān az ۱۳۰٦–۱۳۰۹, tr. ʿAbbās Eqbāl Āštiāni, ʿElm, ۱۳۸٥.
Fraser, James Baillie (۱۸۲٦), *Travels and Adventures in the Persian Province on the southern Banks of the Caspian*, London.
Ḥosām-al-Salṭana, Abu-al-Naṣr Mirzā, Safar-nāma-ye Ṭavāleš, ed. Ebrāhim Ṣafāʾi, Čāp-e Šarq, ۱۳٤٦.
ʿIsawi, Charles Philip, Tārikh-e eqteṣādi-ye Irān: Qājāriya ۱۲۱٥–۱۳۳۲, tr. Yaʿqub Āžand, Gostara, ۱۳۸۸.
Jaubert, Pierre Amédée Emilien, Mosāferat dar Armenestān va Irān, tr. ʿAliqoli Eʿtemād-Moqaddam, Tehrān, Bonyād-e Farhang-e Irān, ۱۳٤۷.
Ketāb-e nārenji (Gozāreshā-ye siāsi-ye wezārat-e ḵāreja-ye Rusiya-ye ṣāri darbāra-ye enqelāb-e Mašruṭa-ye Irān), vol. ۲, ed. Aḥmad Baširi, tr. Fatḥollāh Dida-bān et al., Nur, ۱۳٦٦.
Ketāb-e nārenji (Gozāreshā-ye siāsi-ye wezārat-e ḵāreja-ye Rusiya-ye ṣāri darbāra-ye enqelāb-e

Mašruṭa-ye Irān), vol. ۱, ed. Aḥmad Baširi, tr. Fatḥollāh Dida-bān et al., Nur, ۱۳٦۷.

Ḵodzko, Aleksandr, Sarzamin-e Gilān (۱۲٤٦–۱۲٦۳/۱۸۳۰–۱۸٤۷), tr. Sirūs Sahāmi, Payām, ۱۳٥٤.

Lambton, Ann K. S., Irān dar ʿaṣr-e Qājār, tr. Simin Faṣiḥi, Jāvdān Ḵerad, ۱۳۷٥.

Lambton, Ann K. S., Mālek va zāreʿ dar Irān, tr. Manučehr Amiri, Markaz-e Entešārāt-e ʿElmi va Farhangi, ۱۳٦۲.

Malcolm, John, Tārikh-e kāmel-e Irān, tr. Mirzā Esmāʿil Ḥeyrat, ed. ʿAli-Aṣḡar ʿAbdollāhi, Afsun.

Melgunov va ʿEzz-al-Dowla, ʿAbd-al-Ṣamad, Safar-nāma-ye Irān va Rusiya (۱۲۷٤–۱۲۷٦/۱۸٥۸–۱۸٦۰), tr. Farāmarz Ṭālebi va Moḥammad Golban, Tehrān, Donyā-ye Ketāb, ۱۳٦۳.

Moẓaffar-al-Din Šāh Qājār, Safar-nāma-ye Moẓaffar-al-Din Šāh, ۱۳۲۰.

Nāṣer-al-Din Šāh Qājār, Ruznāma-ye safar-e Gilān, ed. Manučehr Setuda, Moʾassasa-ye Farhangi-ye Jahāngiri, ۱۳٦۷.

Nikitin, Musiub, Ḵāṭerāt va safar-nāma-ye Nikitin, tr. ʿAli-Moḥammad Farrahvaši, Maʿrefat, ۱۳٥٦

Orsel, Ernest, Safar-nāma-ye Qafqāz va Irān, tr. ʿAli-Aṣḡar Saʿidi, Pažuhešgāh-e ʿOlum-e Ensāni va Moṭāleʿāt-e Farhangi, ۱۳۸۲.

Panāhi, ʿAbbās, Asnād-e Gilān dar dowra-ye Mašruṭiyat (Majles-e dovvom tā panjom-e Šurā-ye Melli), Tehrān, Ketābḵāna, Muze va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šurā-ye Eslāmi, ۱۳۹۹.

Petruševski, Ilya Pavlovič, Kešāvarzi va monāsebāt-e arżi dar Irān-e ʿahd-e Moḡol, tr. Karim Kešāvarz, Abu Rayḥān, ۱۳٥۷.

Rabino, H. L. va F. Lafon, Ṣanʿat-e noḡān dar Irān, tr. Jaʿfar Ḵomāmi-zāda, Tehrān, Moʾassasa-ye Moṭāleʿāt va Taḥqiqat-e Farhangi, ۱۳۷۳.

Rabino, H. L., Velāyāt-e dār-al-marz-e Irān: Gilān, tr. Jaʿfar Ḵomāmi-zāda, Ṭāʿati, ۱۳۷٤.

Raḥmāniyān, Dāryuš va Mahdi Mirkiāʾi, «Taʾsir-e ḵošksāli va qaḥṭi bar vażʿiyat-e mālekiyat-e zamin dar Irān-e ʿaṣr-e Nāṣeri», Moṭāleʿāt-e Tārikh-e Eslām, sāl-e haftom, šomāra-ye ۲۳, zemestān ۱۳۹۳, ṣṣ. ۲۲۱–۲۲۳.

Serena, Carla, Mardom va didani-hā-ye Irān (Safar-nāma-ye Carla Serena), tr. Ḡolām-Reżā Samiʿi, Now, ۱۳٦۳.

ضمائم:

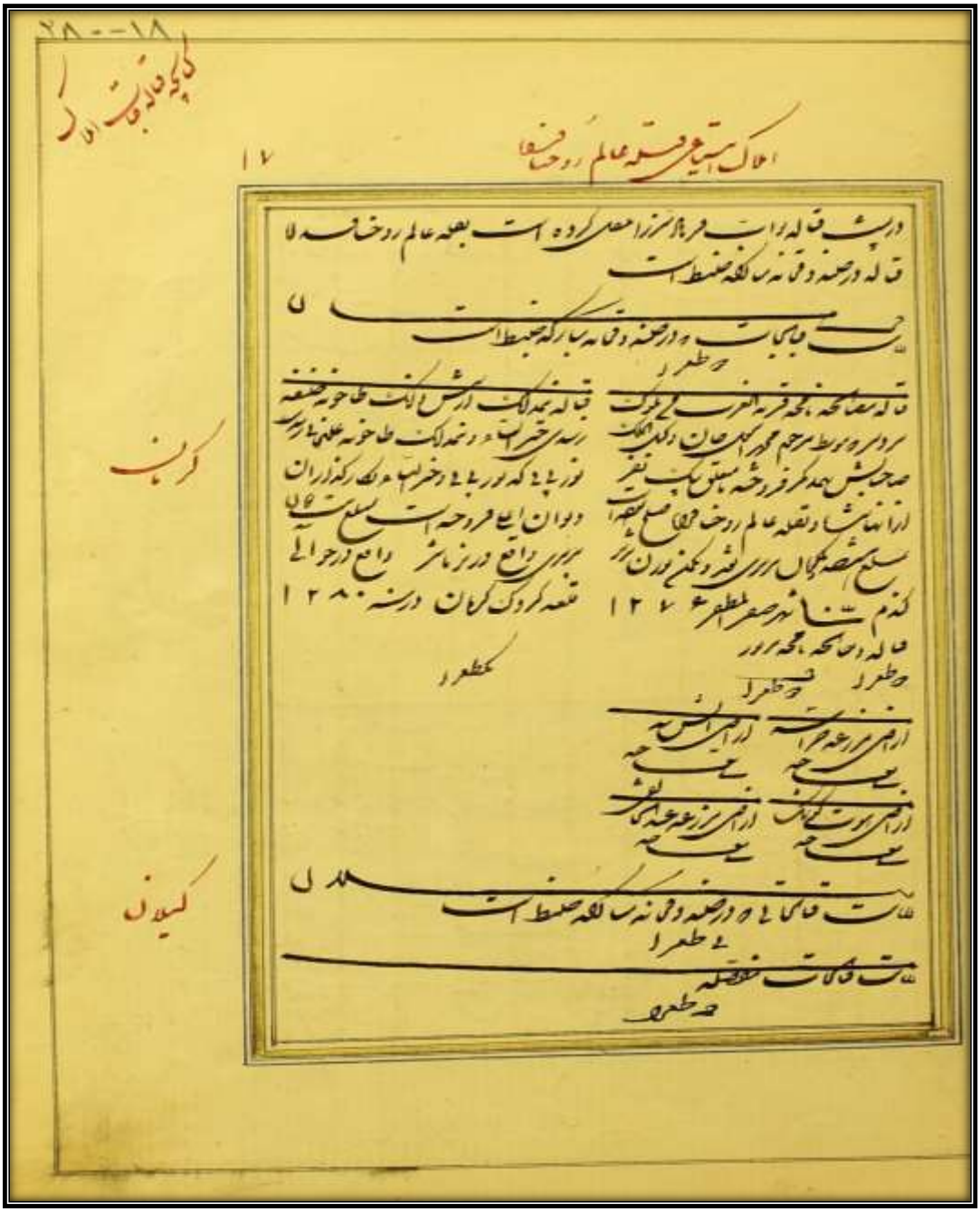

اسناد شماره‌های ۱-۷: صورت املاک ابتیاعی ناصرالدین شاه قاجار در گیلان به اشخاص مختلف.
(آرشیو ملی ایران، سال ثبت قبالجات: ۱۲۹۰ق، کارتن ۲۹۵، پرونده ۰۰۷۱۹۳، اسناد ۰۰۰۶ـ۰۰۰۹؛ همان، اسناد ۰۰۳۷، ۰۰۳۹ـ۰۰۴۴).

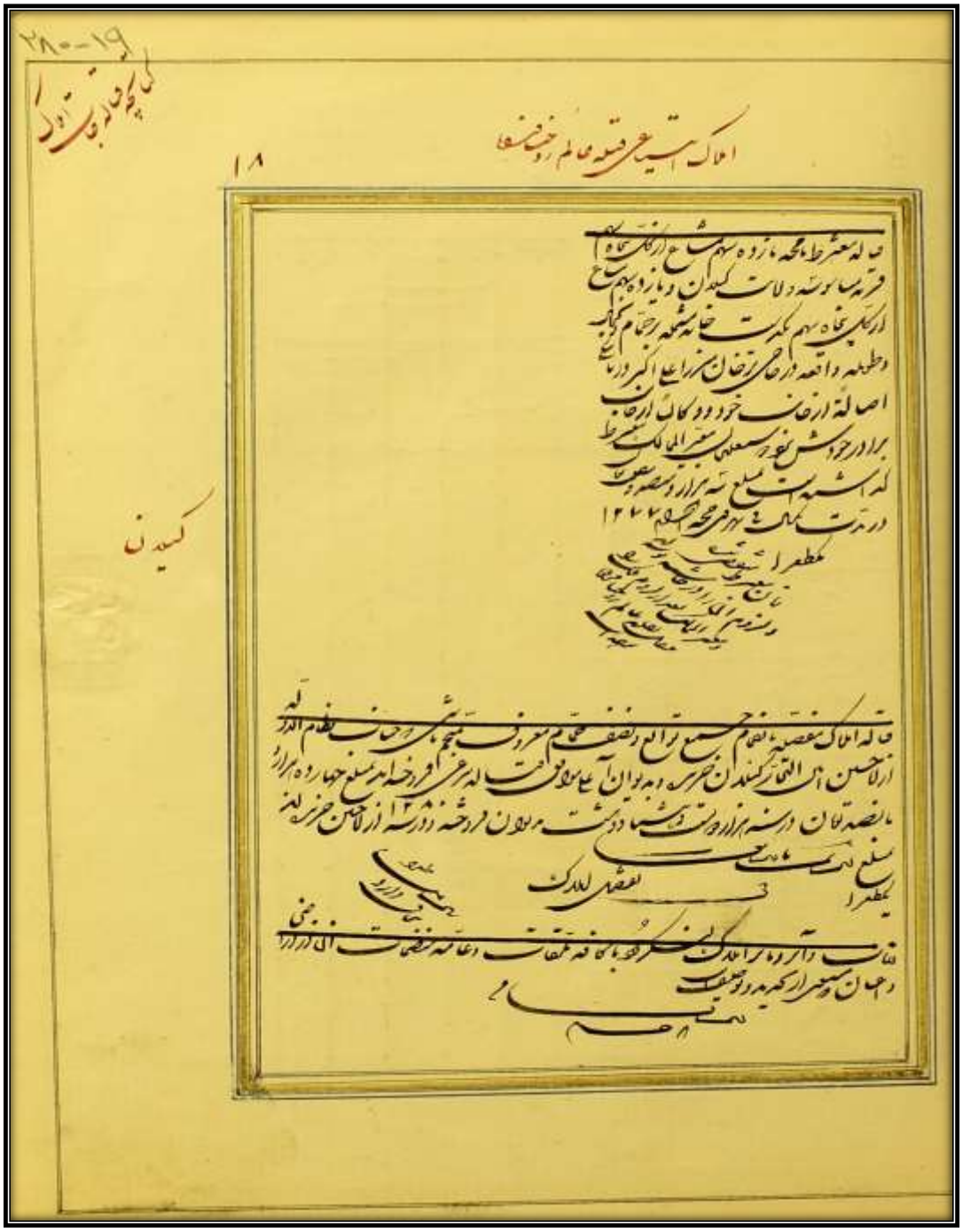

سند شماره ۲

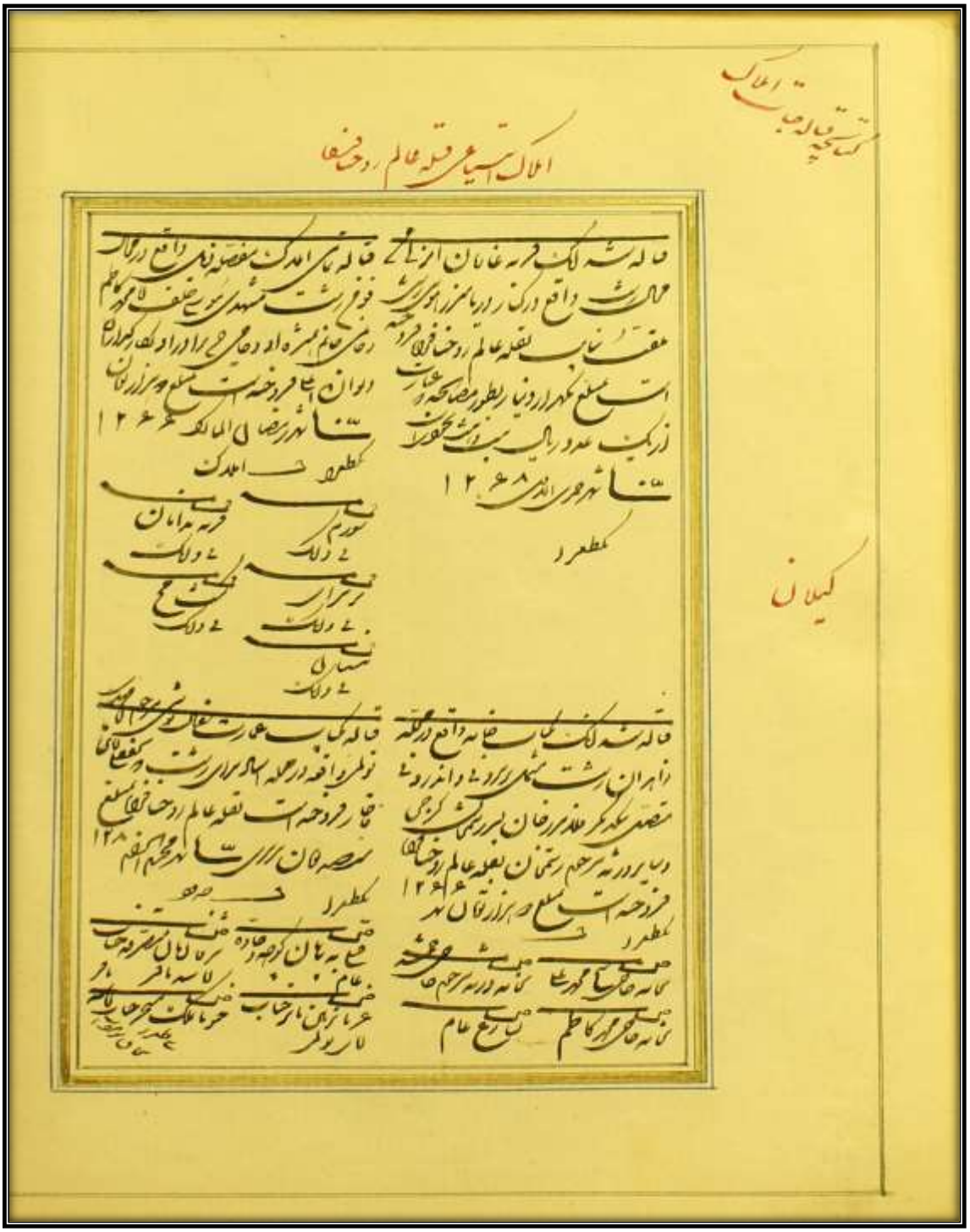

سند شماره ۳

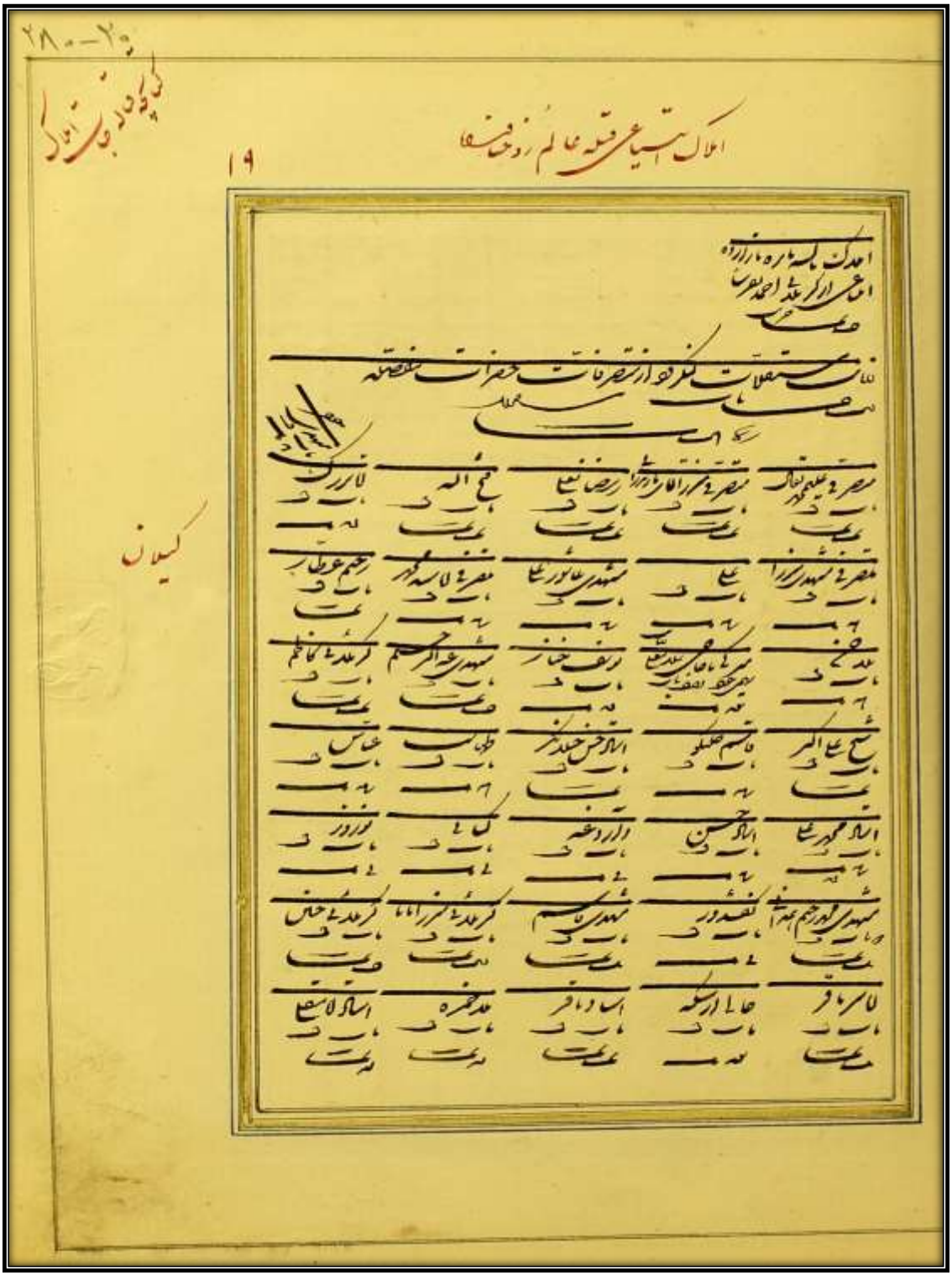

سند شماره ۴

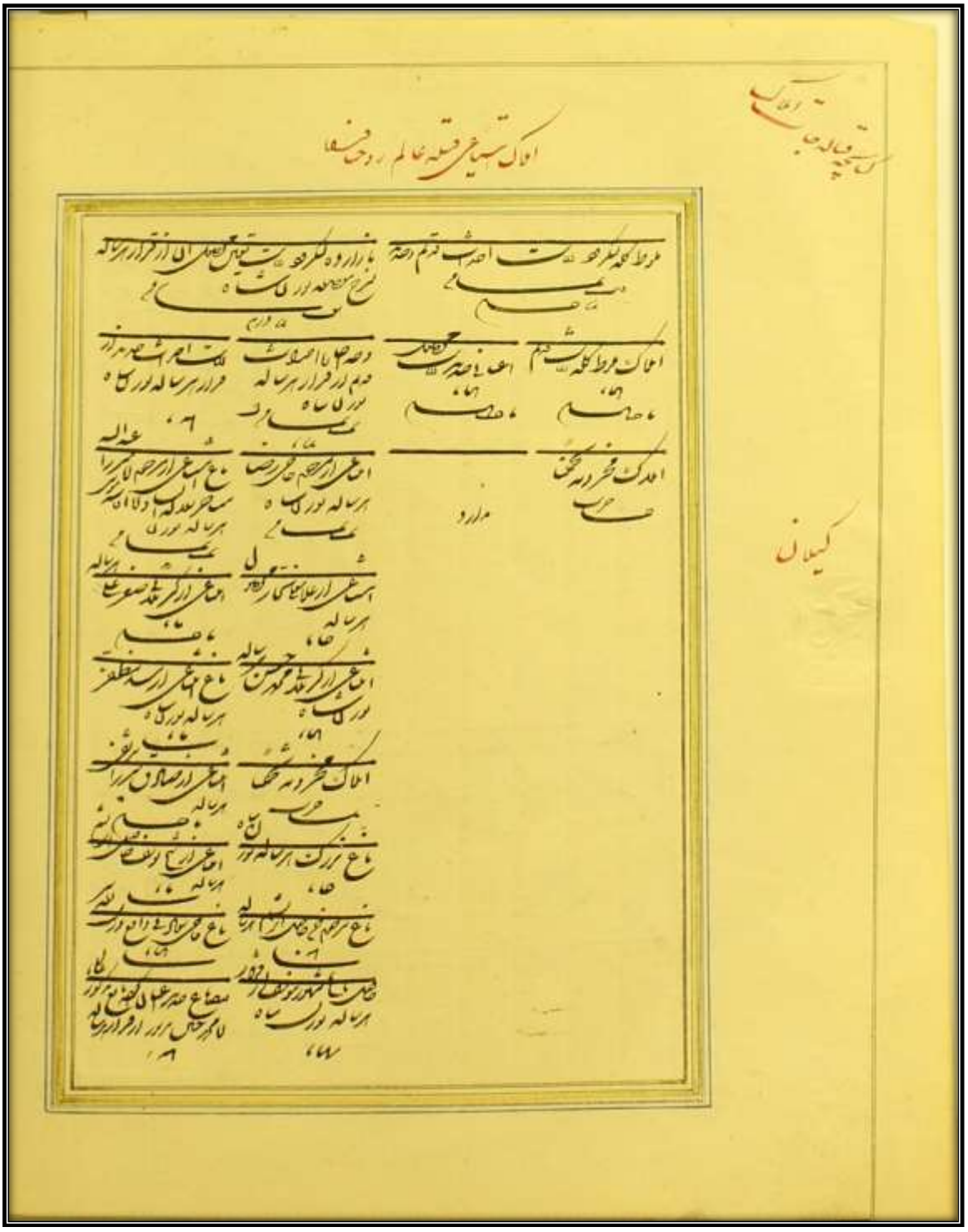

سند شماره ۵

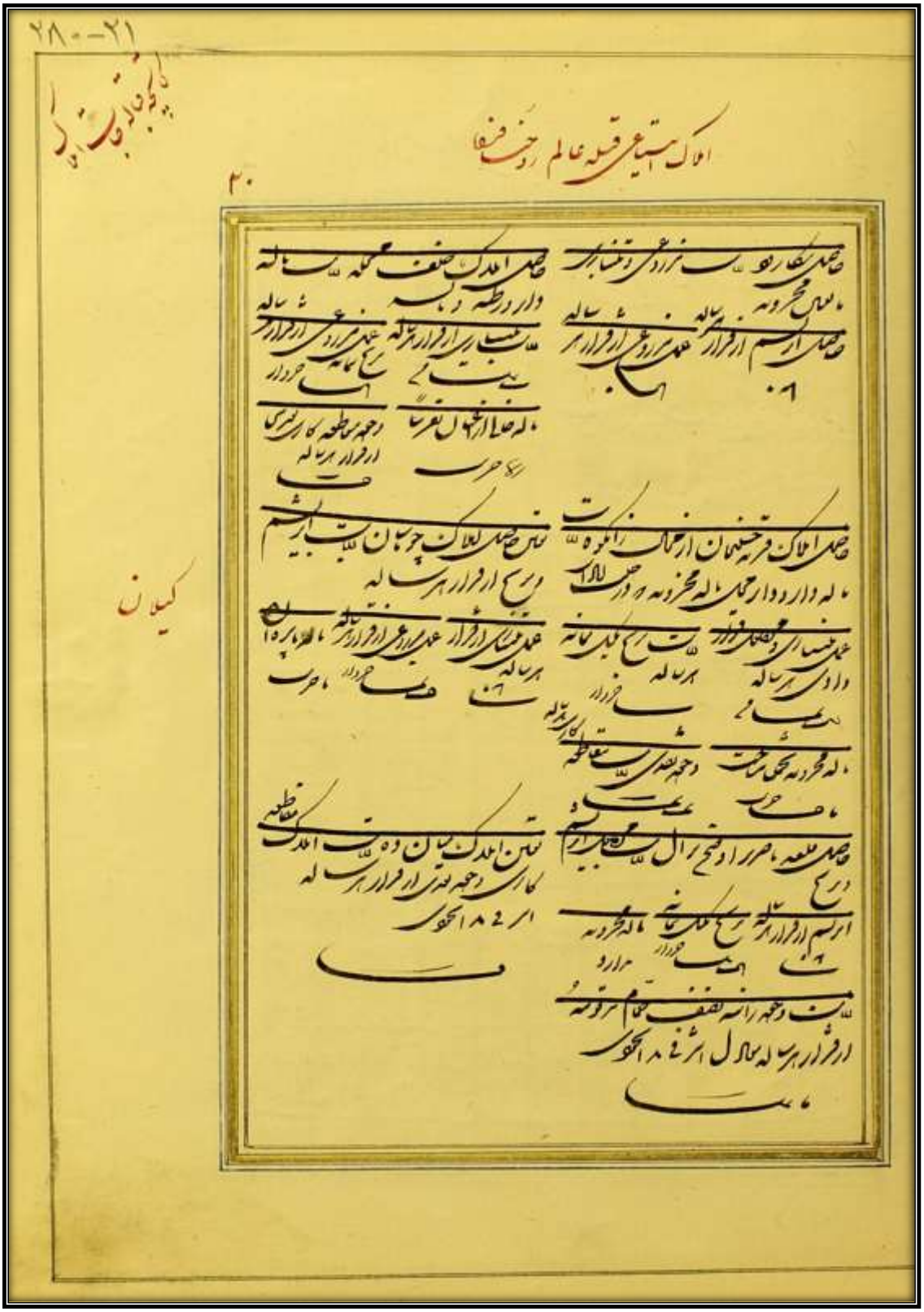

سند شماره ۶

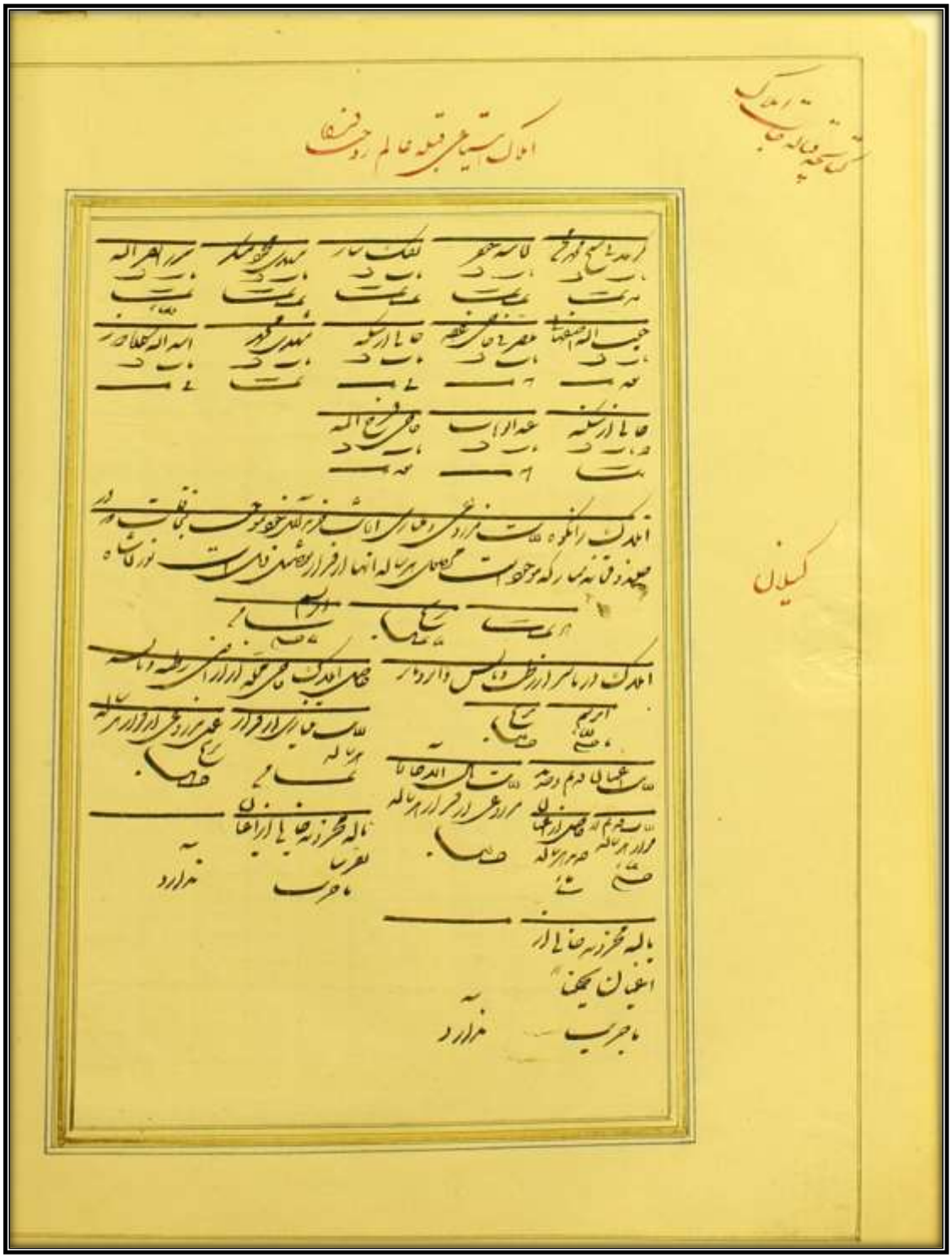

سند شماره ۷